

Koninklijke Nederlandse
Toonkunstenaars Vereniging

Onderzoeksverslag

Project Innovatie Beroepspraktijk

Onderzoek naar de gemengde beroepspraktijk van professionele musici in
Nederland: knelpunten en Best Practices

LAURA HÖLZENSPIES

© 2009 KNTV

Dit onderzoek is eigendom van de KNTV. Het gebruik van cijfers en/of tekst uit dit onderzoek is uitsluitend toegestaan, als vooraf schriftelijk toestemming is verkregen en de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoud

Voorwoord	3
Verantwoording	4
Definities.....	4
1. Achtergrond van de respondenten	5
Leeftijd en geslacht	5
Opleiding en instrument	5
Opbouw van de beroepspraktijk.....	6
Werkgebieden binnen de muziek	7
Uitbreiding van werkgebieden	8
2. Van opleiding naar beroepspraktijk	9
Aansluiting opleiding en beroepspraktijk.....	9
Beoordeling opleiding	10
Aanbevelingen voor muziekvakopleidingen	12
Overige opleidingen en behoefte extra scholing	13
3. Ervaringen uit de praktijk	15
Van droom naar realiteit	15
Inzichten	15
Invulling van de muziekpraktijk.....	17
4. Inkomen en imago.....	17
Ondermodaal inkomen	17
Imago van het vak en oorzaken van onderbetaling	19
5. Knelpunten	20
Externe en interne knelpunten	20
Praktische problemen	21
Redenen voor terugloop van uitvoerend werk	21
6. Best Practices	23
Best Practices nader gedefinieerd.....	23
Enkele voorbeelden van Best Practices.....	23
Kernwaarden voor succes	25
Zichtbaarheid op internet	25
7. Stellingen	26
Conclusies op basis van de gegeven respons	31
Nawoord.....	33

Voorwoord

Al geruime tijd bestond bij de KNTV de wens om een onderzoek uit te voeren naar de gemengde beroepspraktijk van professionele musici in Nederland. Door het opheffen van verschillende koren en orkesten in de afgelopen jaren en het veranderen van de structuur op muziekscholen – meer leerlingen in minder tijd; meer kortlopende cursussen en groepslessen –, zijn vele vaste banen voor musici verdwenen. Welke gevolgen heeft dit voor hen gehad? Klopt de aanname dat de meeste musici nu een gemengde beroepspraktijk hebben? Hebben zij nieuwe beroepsuitingen gevonden? Wat zien musici zelf als knelpunten en als ‘Best Practices’? Wat hebben zij nodig om als professioneel musicus succesvol te zijn?

Project Innovatie Beroepspraktijk is in het leven geroepen om een antwoord te vinden op bovenstaande vragen, zodat op basis van de uitkomsten van dit onderzoek de dienstverlening van de KNTV aan haar leden aangescherpt kan worden en de sectorbrede lobby bij o.a. fondsen, programmeurs en opleidingen voor betere voorzieningen voor musici onderbouwd kan worden met cijfers en ervaringen uit de praktijk. Op basis van gesprekken met musici, sectorinstituten, zakelijk leiders van muziekgezelschappen, conservatoria en personen buiten de muzieksector is de ENQUÊTE VOOR MUSICI tot stand gekomen, waarvan hier verslag.

De bedoeling was om musici zo veel mogelijk zelf aan het woord laten. Het grote aantal reacties en de uitgebreide, openhartige en soms ontroerende antwoorden bevestigen de noodzaak om musici een stem te geven en aandacht te hebben voor de individuele musicus die zelfstandig zijn of haar beroepspraktijk vorm moet geven. Een uitgebreide weergave van de reacties is te lezen in de bijlage ‘Compilatie Citaten Enquête voor Musici’. Evenals de samenvatting van dit onderzoek, is dit document te downloaden van de website van de KNTV.

Mijn hartelijke dank gaat uit naar diegenen die in het voortraject ideeën geopperd hebben en vooral naar alle musici die de tijd genomen hebben om de enquête in te vullen om zo bij te dragen aan een beter begrip van de werksituatie van musici.

Laura Hölzenspies

Amsterdam, september 2009

Verantwoording

De ENQUÊTE VOOR MUSICI was een uitgebreide vragenlijst met open en gesloten vragen over de aansluiting van de muziekvakopleiding op de beroepspraktijk, feiten en ervaringen uit die beroepspraktijk zelf en behoeftes voor verdere ontwikkeling. Bij veel vragen werd ruimte gegeven om een persoonlijke toelichting te geven. Hiervan is op grote schaal gebruik gemaakt, ondanks het feit dat het snel invullen van de enquête al een half uur kostte. De enquête stond afgedrukt in het KNTV Magazine nr. 62 (maart 2009) en was online in te vullen via de website van de KNTV of via een persoonlijke link.

Uiteindelijk zijn 459 reacties binnengekomen. De respons op de e-mailing (1200 musici ontvingen een persoonlijke link) was daarbij het grootst: 342 reacties, wat een respons van 28,5 procent is. Van alle respondenten heeft 74,3 procent de enquête helemaal ingevuld.

Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de beroepspraktijk van professionele musici in Nederland, bestond de beoogde doelgroep niet uitsluitend uit KNTV-leden. Via mijn persoonlijke en zakelijke netwerk heb ik gepoogd veel meer musici te bereiken. Evenwel is het aantal KNTV-leden onder de respondenten oververtegenwoordigd, met als gevolg dat het aandeel klassieke musici bijzonder hoog is en het aantal musici dat het vak verlaten heeft niet representatief (KNTV-leden zijn allen in meerdere of mindere mate actief binnen hun vakgebied).

Naar demografische gegevens, zoals leeftijd en geslacht, werd pas aan het einde van de enquête gevraagd, waardoor deze gegevens niet van alle respondenten bekend zijn. Dit verklaart de verschillen die zichtbaar zijn in de grafieken, bv. tussen “totaal” enerzijds en “man/vrouw” anderzijds.

Definities

Gemengde beroepspraktijk:

Een beroepspraktijk, bestaande uit verschillende soorten werkzaamheden die allemaal terug te voeren zijn op het muziekvak en die nodig zijn voor het uitoefenen van een succesvolle beroepspraktijk.

Professioneel musicus:

Een persoon met een afgeronde muziekvakopleiding en/of een persoon die op professioneel niveau werkzaam is in de muziek en er geld mee verdient.

Succesvolle beroepspraktijk:

Een beroepspraktijk waarin de musicus artistiek tot zijn recht komt, die anderen inspireert en stimuleert, die inkomsten genereert en die continuïteit oplevert.

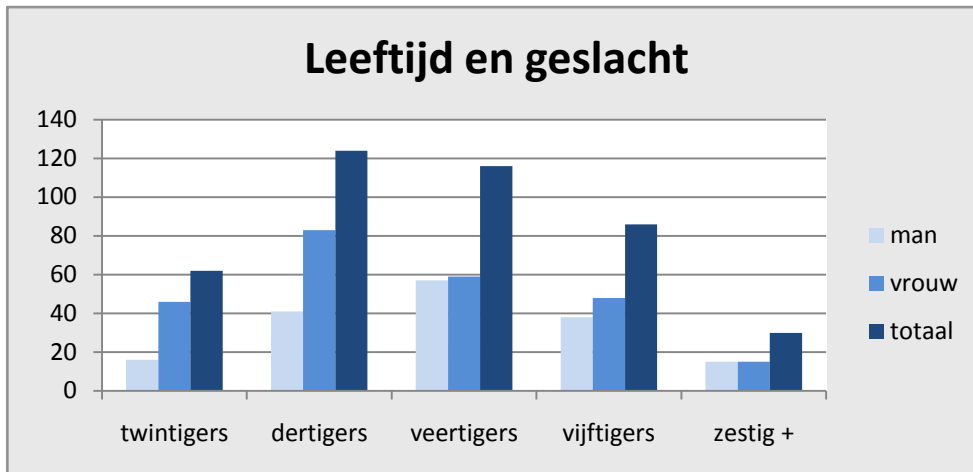
Best Practices:

Projecten en elementen uit de beroepspraktijk van een musicus die succesvol waren, waar de musicus tevreden over was of die de musicus persoonlijke groei hebben opgeleverd.

1. Achtergrond van de respondenten

Leeftijd en geslacht

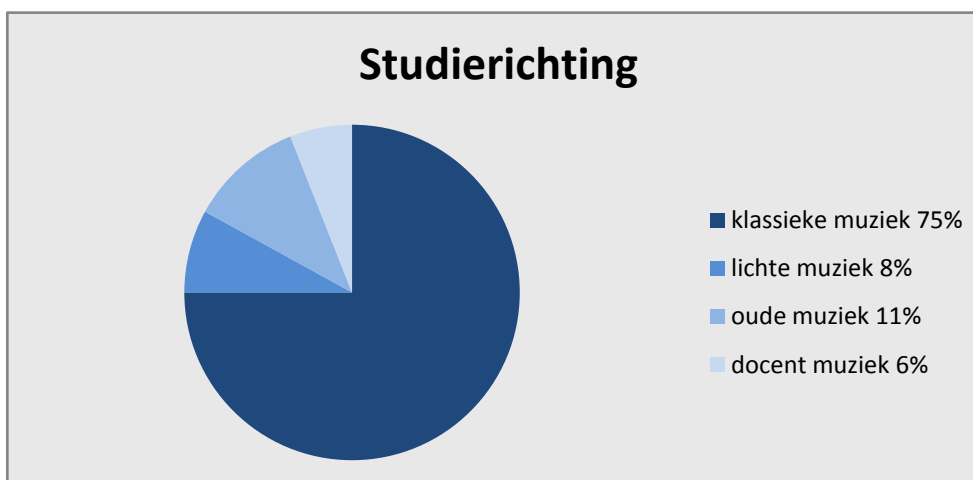
De grootste respons kwam van vrouwen: 60 procent is vrouw en 40 procent is man. In de groep twintigers en dertigers zijn de vrouwen vooral in de meerderheid. Leeftijden lopen uiteen van 20 tot 75 jaar, met een hoog responspercentage en gelijkmatige verdeling in de groep 30- tot 55-jarigen.

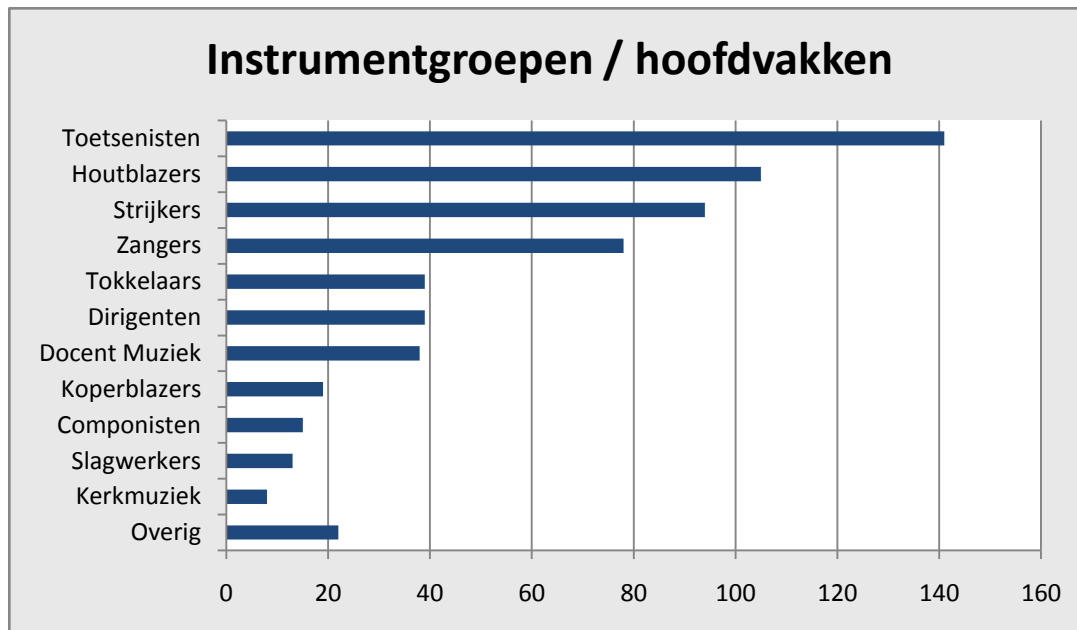
Opleiding en instrument

Bijna alle respondenten hebben een conservatoriumopleiding gevolgd of zijn er nog mee bezig: 98,9 procent. De overige 1,1 procent heeft andere wegen gevolgd om uiteindelijk als professional in de muziek werkzaam te worden.

De verdeling naar studierichting laat zien dat 75 procent uit de Klassieke Muziek komt, 8 procent uit de Lichte Muziek, 11 procent uit de Oude Muziek en 6 procent Docent Muziek is (hieronder vallen Schoolmuziek en AMV).

Ruim een kwart is multi-instrumentalist (speelt meer dan één instrument). De 459 respondenten zijn samen dan ook goed voor 611 instrumenten of hoofdvakken. De verdeling van die 611 instrumenten laat een piek zien van 93 pianisten en 78 zangers. Opgedeeld in instrumentengroepen ziet het er als volgt uit:

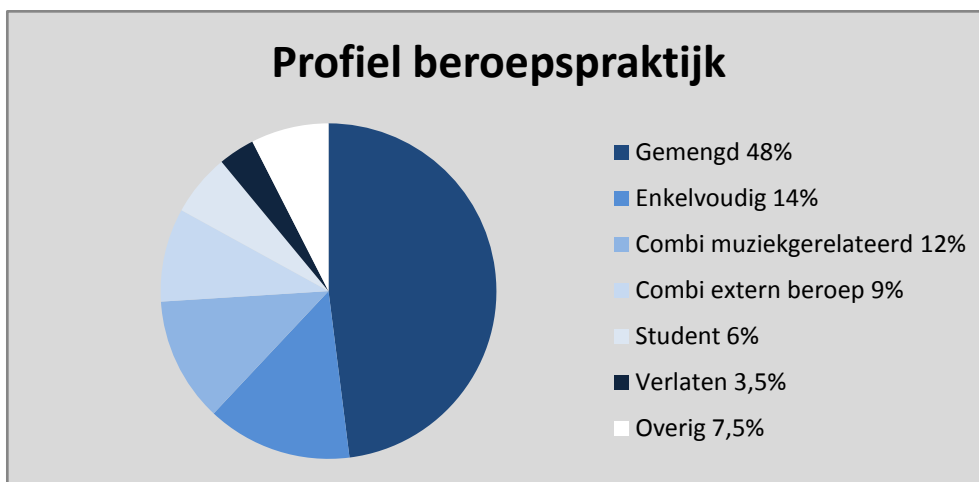

De groep 'Overig' bevat de hoofdvakken die ook gevolgd kunnen worden aan een conservatorium, zoals muziektheorie, muziektheater en muziekregistratie.

Opbouw van de beroepspraktijk

70,2 procent van de respondenten werkt volledig binnen de muziek. Daarvan werkt 65,5 procent fulltime en meestal meer. Werkweken van 60 tot 70 uur zijn geen uitzondering. Het gemiddelde aantal uren per week ligt op 34. Dit is hoog, zeker gezien het feit dat zo'n 30 procent van de respondenten weinig uren in de muziek maakt door ander werk ernaast. Musici zijn gemiddeld 10 procent van hun tijd kwijt aan het bijhouden van de speelvaardigheid en het instuderen van nieuw repertoire. Dit zijn vaak onbetaalde uren. Dat geldt ook voor het reizen en alle acquisitiewerkzaamheden. In individuele gevallen kost acquisitie zo'n 20 uur per week.

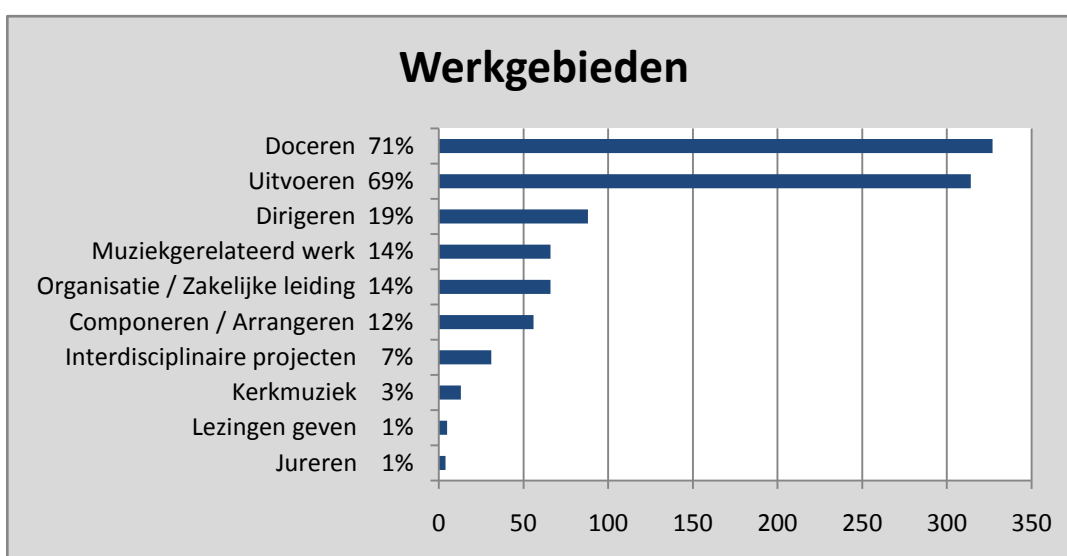
Bijna 50 procent van de musici heeft een gemengde beroepspraktijk, bestaande uit verschillende werkzaamheden binnen de muziek. Bij dertigers en veertigers is dit zelfs resp. 57 en 59 procent. 14 procent heeft een enkelvoudige beroepspraktijk, wat betekent dat er uitsluitend muziekles gegeven of opgetreden wordt. 21 procent combineert werkzaamheden binnen de muziek met een andere baan; ofwel muziekgerelateerd (o.a. bestuurlijke functies bij muziekscholen en producers in een geluidsstudio), ofwel niet muziekgerelateerd in een extern beroep. Hoewel velen overwegen om te stoppen met hun werk in de muziek, is 3,5 procent er daadwerkelijk volledig uit gestapt. Onder 'Overig' vallen 0,4 procent arbeidsongeschikten, 0,7 procent huismoeders en –vaders die fulltime voor de kinderen zorgen en een restgroep van wie het profiel niet bekend is.

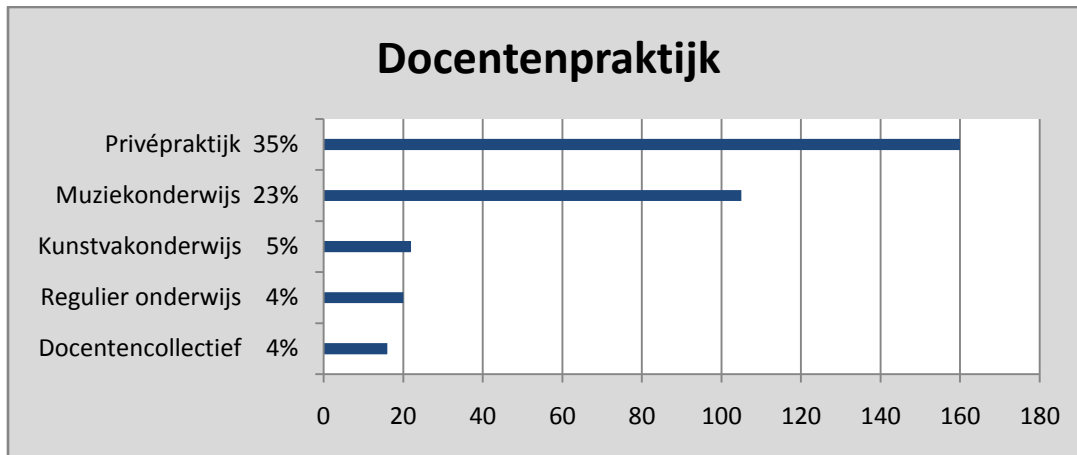
Het feit dat de meeste musici een gemengde beroepspraktijk hebben, is een belangrijk gegeven. Het betekent dat er veel met losse projecten en losse opdrachten gewerkt wordt naast eventueel een kleine dienstbetrekking. Dit vraagt van de musici veel flexibiliteit en een ondernemende houding. Als er geen dienstbetrekking aanwezig is, moeten sociale voorzieningen en pensioenopbouw uit eigen zak bekostigd worden.

Werkgebieden binnen de muziek

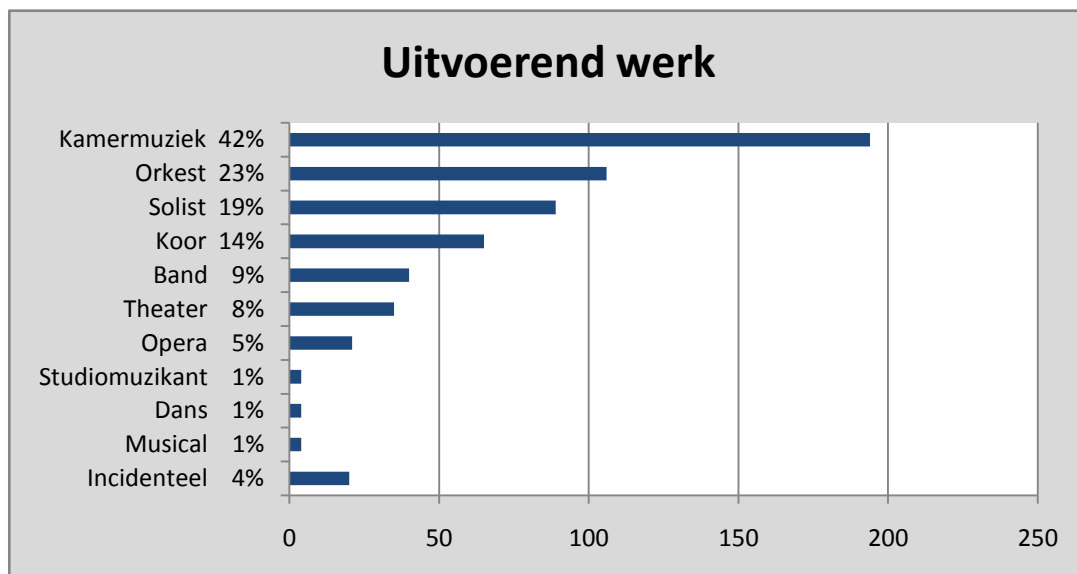
De meeste musici houden zich voornamelijk bezig met lesgeven (71 procent) en uitvoeren (69 procent). Van alle uren die aan de muziek worden besteed, gaat gemiddeld 34 procent naar lesgeven en 29 procent naar uitvoerend werk. Repeteren en studeren zijn nog eens goed voor 10 procent van de tijd. Andere veelgenoemde werkgebieden binnen de muziek zijn: directie of ensembleleiding, de organisatie of zakelijke leiding van een eigen gezelschap en muziekgerelateerd werk. In dit laatste werkgebied bevinden zich overigens de meeste mensen die de muziek verlaten hebben. Interdisciplinaire projecten zijn combinaties van muziek met bv. theater, dans, film of literatuur.

De docentenpraktijk van musici bestaat soms uit één werklocatie, maar vaak ook uit meerdere. Privépraktijken bloeien, want 35 procent van de musici is er werkzaam. Muziekonderwijs, gegeven op muziekscholen en centra voor de kunsten, is goed voor 23 procent. Regulier onderwijs betreft muziekles op basisscholen en middelbare scholen.

Uitvoerend musici werken in veel verschillende hoedanigheden: nu eens in een orkest, dan weer in een ensemble. 42 Procent werkt in de kamermuziek, 23 procent in een orkest en 19 procent treedt solistisch op. 4 Procent van de respondenten geeft aan incidenteel op te treden.

Uitbreiding van werkgebieden

Op de vraag of men voorkeur heeft om geheel binnen de muziek te werken, zegt 72,6 procent dat dit zo is en 27,4 procent heeft hiervoor geen voorkeur. Dit percentage komt ongeveer overeen met de 70,2 procent van de musici die voor 76-100% binnen de muziek werken (zie ook: hoofdstuk 4).

Musici zijn veelal talentvolle mensen die op veel vlakken vaardig zijn. Deze vaardigheden zouden ook op diverse andere werkgebieden ingezet kunnen worden. Naast een rol in

andere kunstgerelateerde sectoren, zoals theater, radio, film en schrijvende pers, wordt een hele schare aan mogelijkheden genoemd.

“Coach; creatief probleemoplosser; luisterend oor; directeur; onderzoeker; wetenschapper; archivaris; ontwerper; interviewer.”

Het inlevings- en invoelingsvermogen van musici en hun gevoel voor non-verbale communicatie is bv. uitermate geschikt voor werksituaties die met mensen en communicatie te maken hebben, zoals onderwijs, therapieën, verzorging, coaching, conflictsituaties. Daarnaast zijn musici gewend representatief over te moeten komen en veel zelf aan te pakken. Zij zouden prima lezingen kunnen geven of evenementen organiseren. Diversiteit en een andere invalshoek maken de musicus een interessante partner bij brainstorm, bv. bij het opstarten van nieuwe bedrijven en het begeleiden van (ideële) projecten. Daarbij is de musicus snel, gedisciplineerd en relativerend. Bestuurlijke taken en leiderschap zouden ook voor musici weggelegd kunnen zijn, onder meer door hun goed ontwikkelde overzicht.

Niet iedereen voelt zich geroepen of in staat om de stap naar een ander werkgebied te maken. Degenen die dit wel hebben gedaan, deden dat meestal in deeltijd.

2. Van opleiding naar beroepspraktijk

Aansluiting opleiding en beroepspraktijk

“Vakinhoudelijk was er niet zo heel veel mis aan de opleiding. Wat ik heb gemist was de link naar de buitenwereld toe, zeker voor iemand als ik, die helemaal zelfstandig is gegaan na het afstuderen. Er zou veel meer aandacht moeten zijn voor wat er allemaal bij komt kijken in de echte wereld. Veel afgestudeerden aan een conservatorium worden toch (gedeeltelijk) zelfstandig. Daar is geen enkele aandacht voor. En dat vind ik vreemd voor een instelling, die de naam van Hogere Beroeps Opleiding heeft. Als het uitvoeren van dat beroep niet eens ter sprake komt, dan is er volgens mij toch wat mis. Er zou veel meer aandacht besteed moeten worden aan het opstarten van een bedrijf, bedrijfsvoering, boekhouding, belastingtechnische aspecten, acquisitie doen, beheer van financiën, hoe doe je investeringen, sponsorwerving, subsidieaanvragen en meer van dit soort zaken. Het maken van muziek is natuurlijk het belangrijkste, maar dit betreft je (voort)bestaan en is dus helemaal verweven met dat musiceren.”

Aan het begin van de carrière van musici, na het voltooien van hun muziekvakopleiding, blijken de meeste het gevoel te hebben er alleen voor te staan en nog lang niet de bagage te hebben meegekregen die nodig is voor een weerbarstige praktijk. Cursussen en symposia over deelonderwerpen, veelal georganiseerd door vakorganisaties, worden als nuttig ervaren (zowel inhoudelijk als qua contacten met collega's), maar voldoen nooit aan de brede vraagstelling waar de musicus mee kampt. Die vraagstelling heeft onder anderen betrekking op:

- ◆ de identiteit van de musicus
- ◆ concept- en visieontwikkeling

- ◆ reflectie
- ◆ presentatie en communicatie
- ◆ vakinhoudelijke verdieping op het gebied van techniek en uitvoeringspraktijk
- ◆ improvisatie en andere muziekstijlen
- ◆ methodes voor leerlingen met leer- en opvoedingsproblemen en aandoeningen (bv. dyslexie, autisme of ADHD), groepslessen, zeer jonge kinderen
- ◆ gezondheid en het voorkomen van beroepsblessures
- ◆ het omgaan met zenuwen en presteren onder tijdsdruk, het in balans houden van lichaam en geest, zelfvertrouwen
- ◆ groepsdynamiek en het spreken voor groepen
- ◆ conflicthantering
- ◆ het opzetten van een zelfstandige beroepspraktijk
- ◆ het voeren van een administratie en belastingzaken
- ◆ pensioenopbouw en arbeidsongeschiktheid
- ◆ marketing, promotie, netwerken en fondsenwerving
- ◆ arrangeren en muzieknotatie op de computer
- ◆ het bouwen van een website

Veel van deze onderwerpen hadden binnen de opleiding reeds aan bod moeten komen. Sommige zijn uitsluitend in de praktijk te leren.

Hoewel niet iedereen negatief is, heeft menigeen de nodige kritiek op de genoten opleiding. Onderwerpen die veel worden genoemd zijn:

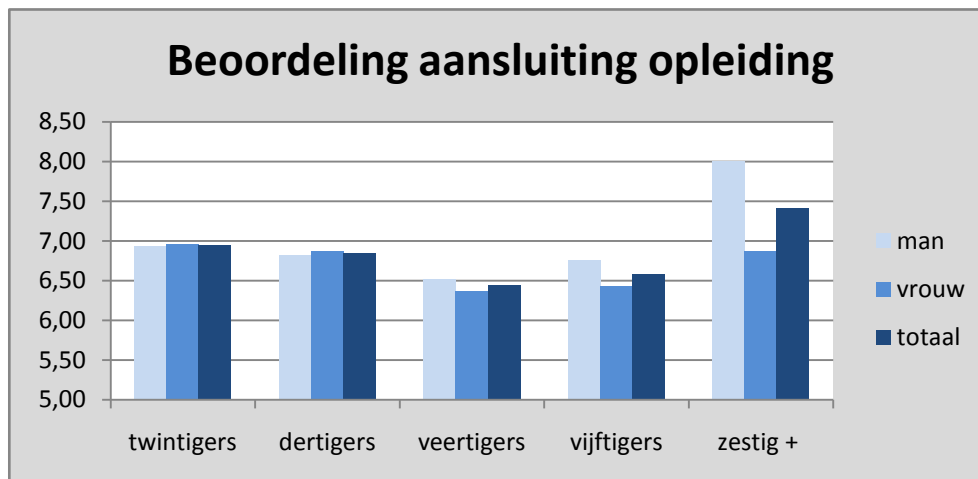
- ◆ geen realistisch beeld van het leven van een musicus na de opleiding
- ◆ zelfvertrouwen is afgenomen
- ◆ zelfredzaamheid wordt niet bevorderd
- ◆ plezier in het musiceren is afgenomen; gevoel van vrijheid ingedamd
- ◆ je leert niet echt naar jezelf luisteren
- ◆ individuele profilering en het specialiseren komen niet aan bod
- ◆ te eenzijdig qua muziekstijl
- ◆ te weinig praktische vaardigheden

De eigenwijze student, die al tijdens de studie zijn eigen plan trekt, blijkt aan het begin van de carrière een streepje voor te hebben. Vaak hebben deze studenten al een idee waar ze heen willen en weten ze precies wat hun sterke en zwakke kanten zijn. Dit element van “weten waar je staat” dringt bij velen pas enkele jaren na afstuderen door. Uiteindelijk leert iedereen door vallen en opstaan, door schade en schande, door zelf te ervaren.

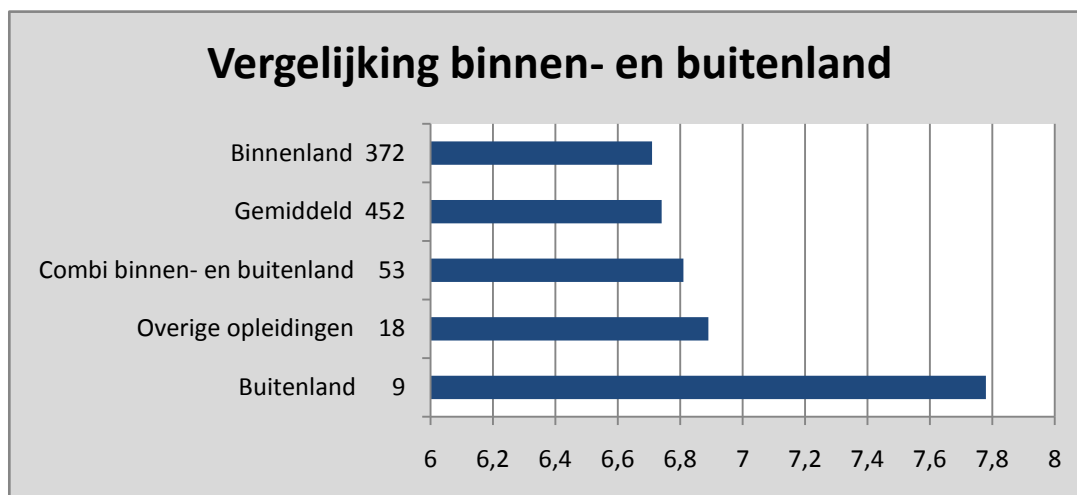
Beoordeling opleiding

Gevraagd naar een beoordelingscijfer voor de aansluiting van de muziekvakopleiding op de beroepspraktijk, is de gemiddelde waardering een 6,74. Dit cijfer vraagt enige toelichting: de beroepspraktijk van iemand die in de jaren zestig van het conservatorium af kwam, zag er anders uit dan die van de student die anno 2009 afstudeert. Toen waren er meer vaste banen bij bv. muziekscholen en orkesten; nu wordt meer gewerkt op projectbasis, waarbij

musici voor korte tijd worden aangenomen of ingehuurd. Dit verklaart waarom zestig plussers hun opleiding aanzienlijk hoger beoordelen dan veertigers (7,41 resp. 6,44). Veertigers bleken in een andere werkelijkheid terecht te komen dan waarop ze waren voorbereid. De jongste afstudeerders lijken al weer wat beter geëquipeerd te zijn voor de veranderde beroepspraktijk, hoewel een 6,95 nog steeds aan de magere kant is. Ook is er een verschil zichtbaar in de beoordeling tussen mannen en vrouwen (gem.6,83 resp. 6,68).

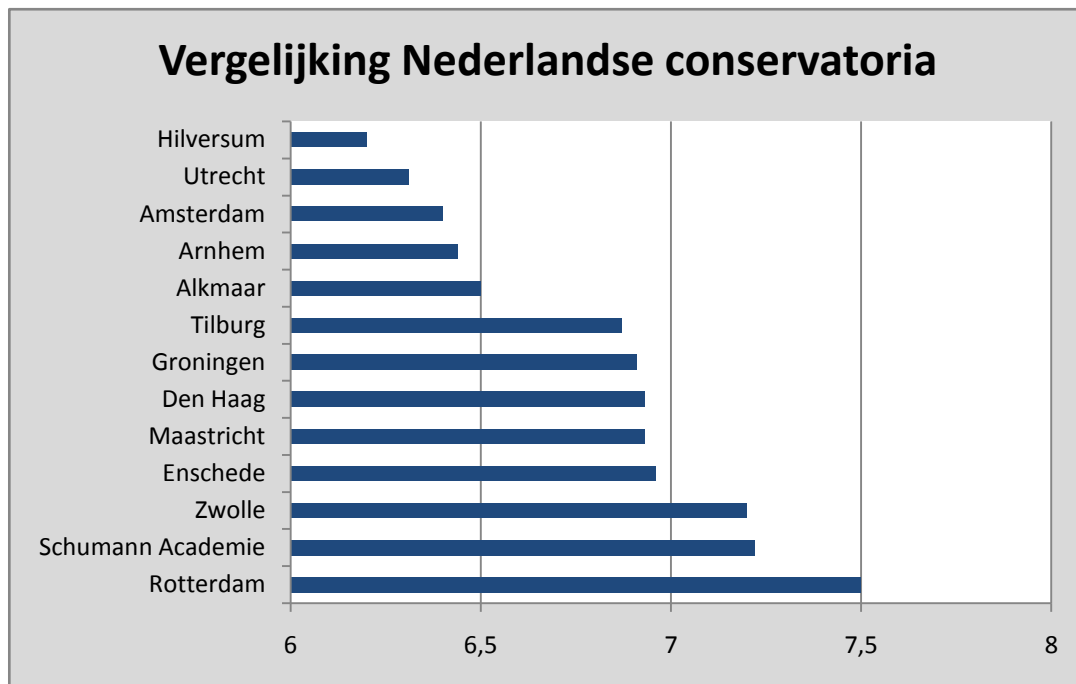

In totaal 452 respondenten hebben een beoordeling gegeven. Musici die in Nederland hebben gestudeerd zijn minder tevreden over de voorbereiding op de beroepspraktijk dan musici uit het buitenland (6,71 t.o. 7,78). Oost-Europese conservatoria krijgen structureel negens en tiens. Bij de combinatie van binnen- en buitenland blijkt uit de commentaren dat het gegeven cijfer meestal betrekking heeft op de Nederlandse opleiding. 'Overige opleidingen' betreft voornamelijk Schumann Academie en Staatsexamens.

Opmerkelijk is dat weinig studenten naar het buitenland gegaan zijn voor hun (vervolg-) studie: slechts 7 procent. 86 Procent volgde de opleiding uitsluitend in het binnenland, 2 procent uitsluitend in het buitenland en 5 procent kwam vanuit het buitenland in Nederland studeren. Daarentegen werden tijdens en na de opleiding in Nederland wel regelmatig masterclasses en zomercursussen gevolgd in het buitenland.

295 musici hebben hun opleiding aan één instituut gevolgd. Zowel de hoogste als de laagste gemiddelde beoordeling liggen in het buitenland: Amerika krijgt een 8,67 en België een 5,00. De Nederlandse opleidingen krijgen de volgende beoordeling:

Aanbevelingen voor muziekvakopleidingen

De aanbevelingen van afgestudeerden zijn tamelijk uniform. Eensgezind noemt men dat cultureel ondernemerschap in al zijn facetten geïntegreerd zou moeten worden in de opleiding. Daarbij gaat het zowel om de juiste mindset als om de praktische invulling ervan.

Openheid en nieuwsgierigheid zijn kernwaarden.

“Mijn opleiding in Amerika deed me beseffen waar de opleiding in Nederland in tekort schoot. Ik kreeg elke week (!) kamermuziek les (pianotrio), 3 keer in de week 2 uur orkestklas (pianisten moesten voor 3 credits begeleiden in diverse klassen) en ik kon als bijvak kiezen, jazz, vioolbouw e.d. Daarbij was de school zo 'open' dat als je van leraar a les kreeg er ook verwacht werd dat je een kijkje/les ging nemen bij leraar b van zowel je eigen instrument als andere instrumenten. Maar dit terzijde..”

“Een kunstvakopleiding moet opleiden tot kunstenaar. Naar mijn idee hoort daarbij een ontdekken en experimenteren met allerlei vormen van muziek maken, ook onconventioneel. Hiertoe werd je nooit gestimuleerd. Je kreeg vooral te horen hoe je hoort muziek te maken; dit is goed en dit is fout. Dit heb ik vooral als belemmerend en niet bevrijdend ervaren.”

Ook behoud van speelplezier, blessurepreventie, podiumpresentatie, auditie- en sollicitatietraining, omgaan met podiumangst en het creëren van een positief zelfbeeld worden massaal genoemd. Een coach zou hierin een belangrijke rol kunnen spelen. Verder snakt men naar stijlkennis en kennis over de uitvoeringspraktijk; veelal wordt in oude tradities onderwezen.

Musici willen graag de waarheid horen over de beroepspraktijk waar ze in terecht zullen komen. Liever dat dan een te rooskleurig of onduidelijk beeld voorgespiegeld te krijgen. Voorbeelden hiervan zijn: “het is niet iedereen gegeven op het concertpodium terecht te komen” of “het niveau van leerlingen ligt mijlenver bij het jouwe vandaan en er zijn andere kwaliteiten voor nodig om leerlingen te stimuleren dan alleen zelf goed spelen”. De praktijk leert dat afgestudeerde musici hun verwachtingen hieromtrent flink moeten bijstellen.

Overige aanbevelingen (soms in de vorm van kritiek) liggen veelal op het gebied van:

- ◆ meer aandacht voor lesmethodes en de analyse daarvan;
- ◆ improvisatie en harmonie aan de piano om zodoende in de les etudes of liedjes met akkoorden te kunnen begeleiden;
- ◆ voor instrumentalisten: materiaalkunde, waarbij zij alles leren over de verschillen in kwaliteit tussen instrumenten, onderhoud en stemming;
- ◆ voor zangers: vreemde talen en acteerlessen;
- ◆ meer ervaring op kunnen doen met orkestspel (ook als solist ervóór) en met koren, meer stagemogelijkheden en praktijksituaties creëren;
- ◆ algemene theoretische vakken op een hoger niveau en muziekgeschiedenis veel uitgebreider, liefst ook uitgebreid met kunstgeschiedenis;
- ◆ ensembleleiding, arrangeren en koor- en orkestdirectie voor iedereen;
- ◆ muzieknotatie op de computer.

Ook op hoofdvakgebied zijn er wensen: vooral de lestijd van 1 (les)uur per week wordt als veel te weinig ervaren. Daarnaast zouden docenten veel meer met elkaar moeten samenwerken. Kwaliteit, bevlogenheid en eigen ervaringen van de docenten zijn essentieel.

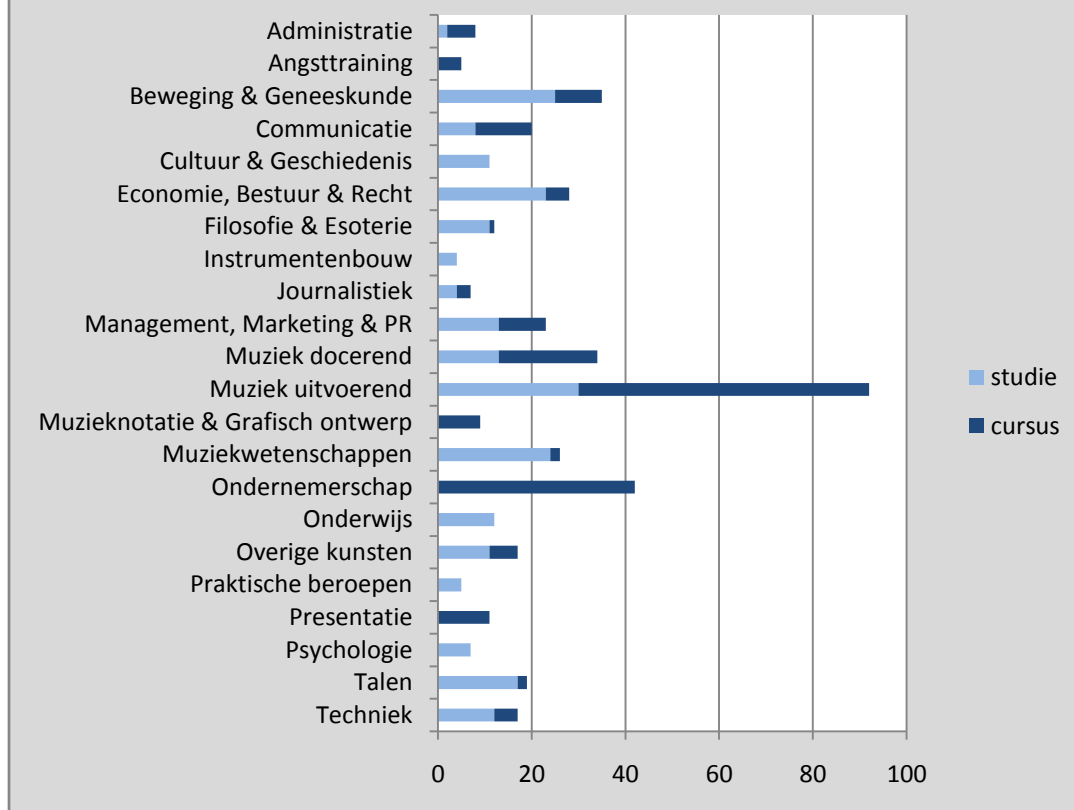
Alumni blijven graag betrokken bij hun opleiding. Dit werkt naar twee kanten: de alumnus kan eigen ervaringen en eventueel stageplaatsen inbrengen; de opleiding zou alumni ruimte kunnen bieden voor vervolgstudie op projectbasis of in deeltijd.

De eerste verbeteringen zijn er. Het lijkt erop dat conservatoria in de afgelopen paar jaar structurele verbeteringen aan het doorvoeren zijn. Dit wordt onder meer opgemerkt door docenten die nu lesgeven aan de conservatoria. Tevreden geluiden komen vooral van mensen die schoolmuziek gestudeerd hebben (opleiding Docent Muziek).

Overige opleidingen en behoefte extra scholing

Velen hadden aan hun basisopleiding niet genoeg, want 69,6 procent heeft nog een tweede of derde studie (232), privéonderwijs of een of meerdere aanvullende cursussen (212) gevolgd. Met kop en schouders steekt de uitvoerende muziek boven de andere opleidingen uit. De grote bijdrage van het cursusdeel is hierbij ook relevant. Het is duidelijk dat dit vak vraagt om blijvende voeding en ontwikkeling. De meeste studies werden gevolgd op het gebied van Beweging & Geneeskunde (bv. Alexander Techniek en Muziektherapie), Economie, Bestuur & Recht en Muziekwetenschappen. Cursussen werden vooral gevolgd op het gebied van Ondernemerschap.

Overige opleidingen

Ondanks alle genoten opleidingen en cursussen heeft 60 procent van de respondenten nog behoefte aan extra scholing. Wederom is er vooral behoefte aan lessen op het gebied van de uitvoerende muziek. Nader bekeken blijkt het dan te gaan om het leren bespelen van andere instrumenten en het aanleren van andere muziekstijlen: instrumentalisten willen zangles, zangers willen pianoles, klassieke musici willen improvisatieles (o.a. om dit zelf als docent weer door te kunnen geven en om steviger in hun schoenen te staan op het podium) en stijlkennis op het gebied van de uitvoeringspraktijk. Deze laatste twee elementen worden als groot gemis tijdens de vakopleiding ervaren. Grofweg zijn de behoeftes aan extra scholing van de 272 respondenten onder te verdelen in 4 categorieën:

<p>Muziekinhoudelijk 84%</p> <ul style="list-style-type: none"> -Instrumentles 18% -Pedagogisch (o.a. groepsles en ADHD) 16% -Muziekanalyse en stijlkennis 13% -Zangles 10% -Improvisatieles 8% -Overige les uitvoerend (o.a. directie) 8% -Interdisciplinair (o.a. theater) 6% -Compositie- / arrangeerles 3% -Programmering 2% 	<p>Zakelijk 53%</p> <ul style="list-style-type: none"> -Verkooptechnieken 9% -Algemeen: zakelijke aspecten 8% -Muziek- en concertmanagement 8% -Belasting, sociale zekerheid en verzekeringen 7% -Businessplanning / ondernemerschap 6% -Marktkennis en doelgroepenonderzoek 5% -Boekhouding 4% -Fondsenwerving 4% -Informatie over werken in het buitenland 1% -Auteursrecht 1%
<p>Persoonlijk 25%</p> <ul style="list-style-type: none"> -Communicatie 10% -Gezondheid van lichaam en geest (stress) 5% -Reflectie 4% -Contact met andere professionals 4% -(Podium)presentatie 2% 	<p>Overig 16%</p> <ul style="list-style-type: none"> -Algemeen: nieuwe ontwikkelingen 8% -Computervaardigheden (o.a. website bouwen) 8%

3. Ervaringen uit de praktijk

Van droom naar realiteit

“Het grote ei moet nog steeds gelegd, maar er is veel anders voor in de plaats gekomen.”

Jezelf zien stralen als een solist voor een orkest... Een glansrijke solocarrière... Voordat muziekstudenten aan hun opleiding beginnen, zien ze vaak dit soort droombeelden voor zich. Slechts een enkeling begint aan de opleiding met het idee een goede docent te worden. Toch is het merendeel van de musici voor hun broodwinning afhankelijk van lesgeven en is het slechts een enkeling gegeven solist te worden. Het solistendom is echter ook niet altijd zaligmakend door de hoge prestatiedruk en het alleen zijn in hotelkamers. Ook de droom om ooit een orkestbaan te hebben is bij velen geen werkelijkheid geworden. Zenuwen bij audities en een ongelooflijke hoeveelheid concurrentie gooien roet in het eten.

Dromen worden tijdens en na de opleiding dan ook regelmatig bijgesteld. Soms lukt het op een later moment in de carrière toch om dromen waar te maken of er ontstaan nieuwe dromen die ook realiseerbaar blijken. Uiteindelijk geeft het merendeel van de respondenten aan hun dromen grotendeels gerealiseerd te hebben en is ruim 64% tevreden over de beroepspraktijk die men nu heeft. Velen koesteren nog de wens om meer (kamermuziek)concerten te kunnen spelen. Beroemd worden hoeft niet meer zo nodig.

Inzichten

“I understood that being a musician is much more than just the playing. It involves so many aspects: finding concert venues, finding funding, finding other musicians to play with, organizing rehearsals, recordings, demo material, sending biographies and demos out. All these things I had to learn once out of school by having to do them. So it was learn from your mistakes and sometimes 'hit or miss'. So learned the practical aspects of surviving as a musician. I didn't expect it to be easy yet it was harder than expected. I learned how to organize my taxes and my bookkeeping as an independent free-lance musician. I also learned that you cannot play for nothing. In school we aren't taught to value what we do enough. We don't value all the hours of practicing we've put into learning our instruments. Therefore we don't demand that our employers, the concert organizers value us and pay us what we are worth. So I am still learning how to be confident and show my worth.”

Eenmaal afgestudeerd, komen musici in de praktijk tot diverse inzichten:

Goed is niet goed genoeg: Het goed kunnen spelen op een instrument of goed kunnen zingen alleen is meestal niet voldoende. Vrijwel iedereen loopt er tegenaan dat andere kwaliteiten, zoals verkoop- en presentatievaardigheden, moeten worden ontwikkeld en ingezet. Velen hebben het gevoel hier geen aanleg voor te hebben en steeds weer tegen een muur aan te lopen of een hoge drempel over te moeten. De activiteiten die nodig zijn om opdrachten binnen te halen zijn ook heel anders van aard, aandacht en energie dan muzisch zo geïnspireerd mogelijk te klinken. Degenen die erin slagen hier een organisch geheel van te maken krijgen meer continuïteit in hun werkzaamheden.

Lesgeven is een vak apart: Dat lesgeven een vak apart is, weet elke docent uit ervaring. Het leerplan, geschreven tijdens de conservatoriumopleiding, kan meestal na enkele lessen de prullenbak in. Docenten ontdekken namelijk dat ze niet zichzelf, maar de leerling centraal moeten stellen. Het omgaan met al die verschillende individuen in verschillende leeftijdscategorieën vraagt veel mensenkennis. Docenten hebben vaak het gevoel eerder psycholoog dan muziekdocent te zijn. Op het gebied van omgaan met bijzondere leerlingen (ADHD, dyslexie etc.) en lastige ouders (heel veel genoemd!) zouden veel docenten graag ondersteuning krijgen. Het lesgeven zelf en het regelmatig uitwisselen van ervaringen met collega's is voor docenten heel leerzaam. Muziekscholen geven tegenwoordig veelal de voorkeur aan groepslessen en kortlopende cursussen boven individuele lessen, waardoor van docenten feitelijk een schoolmuziekprofiel wordt gevraagd.

Optreden leer je alleen door het te doen: Wat wel en niet werkt voor de musicus zelf en voor zijn publiek, is een kwestie van veel uitproberen en goed waarnemen. De spiegel die anderen hun voorhouden of die ze zichzelf kunnen voorhouden geeft ruimte voor reflectie en evaluatie. Het open staan voor invloeden van buitenaf wordt door velen als zeer belangrijk aangemerkt.

Duidelijkheid schept tijd: Zakelijk duidelijk zijn geeft rust. Vooraf weet men waar men aan toe is en achteraf komt men niet voor verrassingen te staan, of het nu gaat om de financiële beloning, de lengte van een concertprogramma of het aantal lessen dat in een jaar wordt gegeven. Wel is het soms lastig een tarief vast te stellen voor de werkzaamheden. "Voor jou zoveel anderen", hoor je regelmatig. Toch is het belangrijk een goed bedrag vast te stellen, waarin op z'n minst een deel van de voorbereidingstijd verrekend is. De loodgieter rekent immers ook voorrijkosten. Een professionele houding, waarbij zelfvertrouwen wordt uitgestraald en een duidelijk verhaal wordt verteld, helpt om opdrachtgevers te overtuigen van de waarde van het werk en om serieus genomen te worden. Grenzen durven stellen bevordert de professionele uitstraling.

Eigen initiatief loont: Initiatief nemen en zelf op mensen afstappen, levert uiteindelijk werk op. Geduld is belangrijk, evenals het kunnen incasseren van afwijzingen, maar alleen afwachten leidt tot niets. Het bouwen aan een netwerk wordt door velen omschreven als noodzakelijk kwaad. Toch komen de meeste opdrachten 'via-via' binnen.

Van je collega's moet je het hebben: Als musici onder elkaar is men elkaars inspirator, steun of elkaars grootste concurrent. Zolang geldingsdrang en jaloezie niet de kop opsteken, werkt samenwerking op veel fronten positief uit. Dit geldt ook voor samenwerking met een vast podium of een sociaal netwerk uit de buurt.

Doe waar je goed in bent: Te vaak ligt bij musici de focus op zaken die niet goed gaan. Keuzes maken en doen waar men goed in is, geven een beter gevoel en ruimte voor verdere ontwikkeling.

Zorg goed voor jezelf: Lange werkdagen en het omgaan met stressvolle momenten vraagt om een goede fysieke en mentale conditie. Indien signalen van vermoeidheid, spanningen en pijn structureel genegeerd worden, ligt een beroepsblessure op de loer. Een verkeerde houding, te weinig beweging en podiumangst hangen vaak samen. Kennis over mentale en motorische processen voorkomt een hoop leed. Daarnaast is vrijheid van denken en handelen en plezier hebben in wat men doet essentieel.

Over de grens is een hoop kennis te vergaren: In het buitenland of buiten het eigen vakgebied is een hoop kennis te vergaren. Dit geldt zowel voor muziekinhoudelijke inzichten als voor adviezen op bv. organisatorisch of zakelijk gebied. Informatie wordt veelal verkregen via internet, literatuur, vrienden, ervaring, leren van de ervaring van anderen, fouten maken, (oudere) collega's, de vakbond.

Invulling van de muziekpraktijk

De muziekpraktijk kent verschillende verschijningsvormen. Ook de wijze van uitoefening loopt uiteen. De ene musicus is in loondienst, de andere is zelfstandig ondernemer. Vaak gaat het om een combinatie van beide. Doordat er steeds minder werk in loondienst is en steeds meer op projectbasis, neemt het aantal musici met een VAR-WUO (Verklaring Arbeids Relatie met Winst Uit Onderneming–voorheen Zelfstandigenverklaring) toe. Hierbij komt de term 'Ondernemen' steeds vaker in beeld. Musici hebben daarbij zeer verschillende associaties, zowel positieve als negatieve. De meest genoemde is: "Doen". Maar ook:

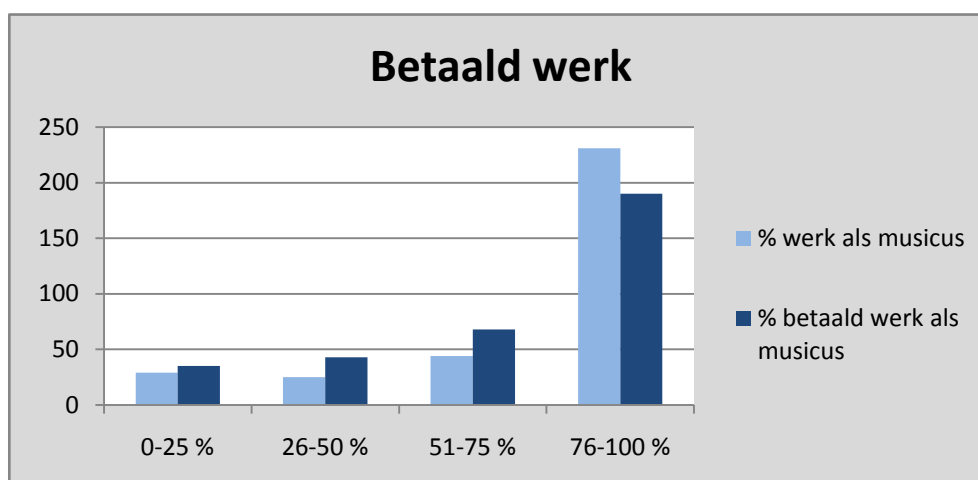
"Heb het idee dat de praktijk mij runt."

In meerdere of mindere mate heeft iedereen met publiciteit en reclame voor de eigen werkzaamheden te maken. De kanalen die daarvoor worden aangeboord zijn veelal mond-tot-mond-reclame (vooral bij lesgeven), e-mailings, vermelding op diverse websites en advertenties.

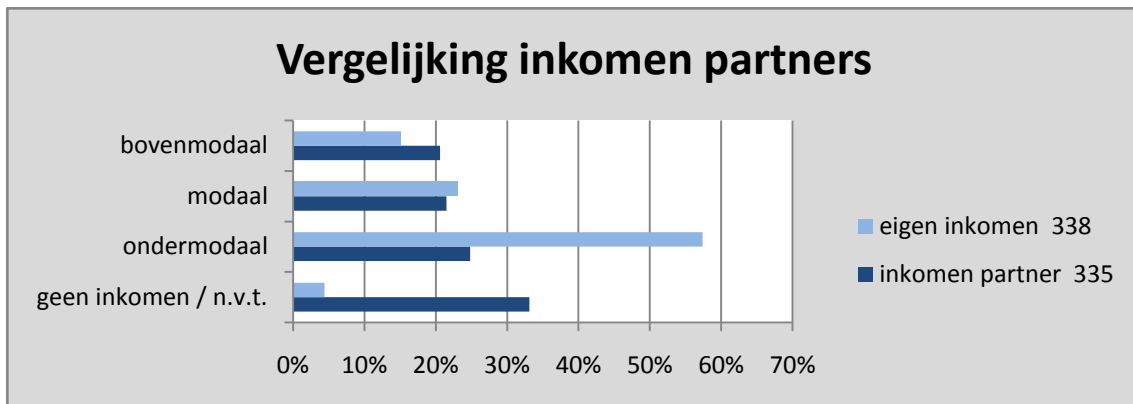
4. Inkomen en imago

Ondermodaal inkomen

"Voor de vrijheid die je hebt je werk naar eigen wens in te vullen betaal je een hoge prijs. Heel veel voordelen gelden niet voor jou. Zo is het bijvoorbeeld moeilijk een financiering te krijgen, ook al ben je meer dan 20 jaar werkzaam in je beroep."

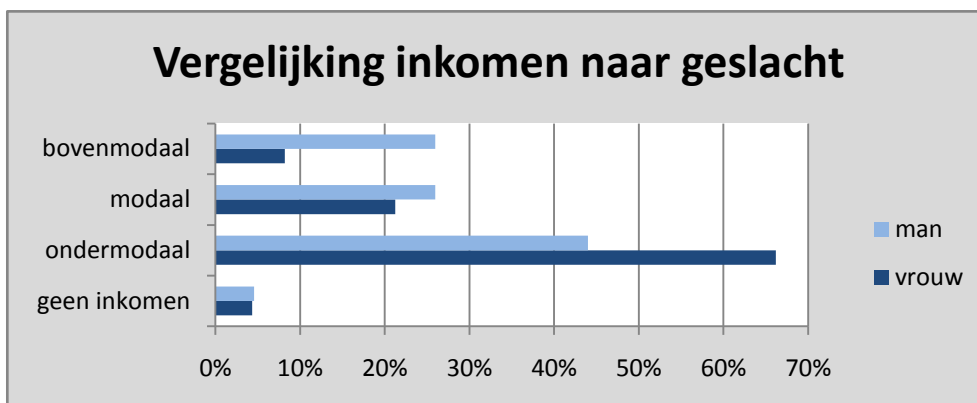
Hoewel 70,2 procent van de respondenten aangeeft 76-100% in de muziek te werken, blijkt slechts 56,5 procent van hen ook 76-100% betaald te krijgen voor dit werk. Musici die hun hoofdkomen uit een andere baan halen of een partner hebben met een goed inkomen, kunnen zich permitteren alleen de beter betaalde opdrachten aan te nemen.

Een modaal inkomen is door het CBS voor 2009 vastgesteld op €31.930 bruto per jaar, wat gelijk staat aan €2.660 bruto per maand. 57,4 Procent van de musici heeft een ondermodaal inkomen. Veel partners werken ook in de muziek en hebben veelal ook een ondermodaal inkomen. De partners hebben echter gemiddeld vaker een bovenmodaal inkomen (20,6%) dan de respondenten zelf (15,1%). 33,1 Procent moet het zonder inkomen van een partner stellen. Als er een partner is met een inkomen, blijkt die meestal een inkomen in dezelfde categorie te hebben, dus bv. bovenmodaal + bovenmodaal.

Twintigers hebben het vaakst een ondermodaal inkomen (73,3%). Met het stijgen van de leeftijd wordt het inkomen iets beter, maar in bijna alle leeftijdsklassen voert het ondermodale inkomen de boventoon. Alleen zestig plussers hebben vaker een gemiddeld inkomen (42,3%). Een bovenmodaal inkomen komt het meest voor bij vijftigers (19,2%). De meeste musici hebben geen geld over voor het opbouwen van pensioen of voor een (dure) arbeidsongeschiktheidsverzekering. Indien er geen sprake is van loondienst, dan bestaat het sociale vangnet uit de bijstand of het opeten van hun koophuis.

Een significant verschil is zichtbaar tussen de inkomens van mannen en vrouwen. Mannen hebben vaker een bovenmodaal inkomen dan vrouwen (26,0% t.o. 8,2%); vrouwen hebben vaker een ondermodaal inkomen dan mannen (66,2% t.o. 43,5%). Mogelijk hebben deze verschillen te maken met keuzes ten behoeve van gezinsvorming, waarbij mannen voor een groter deel van het inkomen zorgen en vrouwen meer zorgtaken op zich nemen (zie ook: hoofdstuk 5).

Imago van het vak en oorzaken van onderbetaling

“Ik heb te vaak ervaren dat in Nederland ons vak niet in een erg hoog aanzien staat. Heb veel te vaak de vraag gehoord: Kun je daarvan leven dan? Mijn vrijstaande huis had ik op mijn 42ste vrij van hypotheek.... dit heb ik uitsluitend met spelen bereikt. Tijdens mijn tournees naar het buitenland heb ik dat daar anders ervaren, met name in Duitsland is het respect veel groter. Verder vind ik het jammer dat er zo'n enorme hokjesgeest heerst. Mijn sterke punt is juist mijn veelzijdigheid en brede interesse, maar dat wordt niet altijd op waarde geschat. Op sommige plekken gelukkig ook weer wel.”

“Het valt me op, dat je als muzikant vaak je bestaan moet verdedigen. Waar is muziek(onderwijs) nu goed voor? De bereidheid van bv. basisscholen om te investeren in goed muziekonderwijs is er in mijn gemeente nauwelijks. Bij optredens gaan mensen uit van een schijntje als honorarium, want het is toch ook je hobby/passie? Mensen vergeten, dat je als muzikant niet voor niks zo goed/mooi musicceert: er ligt ook een grote investering qua tijd, opleiding en goed instrument aan ten grondslag. Bij het onderhandelen voor een goed honorarium voor mijn werk heb ik altijd de neiging om te zeggen: ‘Maar ik doe het niet zwart... ik moet ook nog belastingen en verzekeringen betalen’.”

Musici ervaren dat de maatschappelijke status van hun vak laag is. Het vak heeft het imago van een veredelde hobby. Zij vinden het lastig om aan de omgeving te moeten uitleggen wat musicus zijn betekent en wat de meerwaarde van muziek is.

“Met name in de uitvoerende praktijk wil men voor een dubbeltje op de eerste rij. Ze hebben daar geen idee wat er allemaal bij het geven van een concert komt kijken. Daardoor verdien je omgerekend vaak niet meer dan ongeveer 10 euro per uur.”

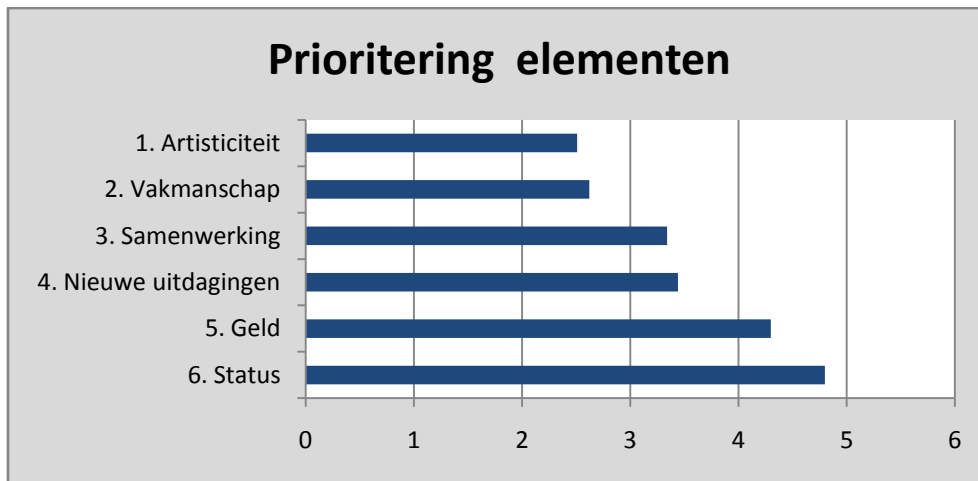
Onder niet-musici is er veelal geen besef van de intensiteit van de voorbereiding. Musici worden vaak geconfronteerd met opmerkingen dat het geld dat ze voor één concert krijgen wel erg gemakkelijk verdiend is. Omgerekend naar de uren die erin gestoken zijn, is de financiële beloning zwaar onder de maat; doorgaans verdient de musicus minder dan een toiletjuffrouw. In dit perspectief moet ook gekeken worden naar de drang naar een hoger inkomen (zie ook: hoofdstuk 5).

“Er is niet veel goed werk. Vaak ook gedaan door buitenlanders. Dirigenten hebben soms hun vaste voorkeuren. Om je voet tussen de deur te krijgen is soms moeilijk. Verder wordt lang niet altijd de beste zanger gekozen, omdat veel mensen de oren niet hebben om verschillen te kunnen horen.”

“Te weinig werk, te weinig goedbetaalde concertmogelijkheden. Teveel musici die voor te weinig geld kleine schnabbels doen, waardoor het onderbetaald werken in stand wordt gehouden.”

Musici ervaren veel en soms oneerlijke concurrentie, zowel van vakgenoten als van amateurs. Is men enige tijd niet zichtbaar, bv. door afzondering voor een periode van verdieping, buitenlandverblijf, zwangerschap, of als men een paar keer een opdracht afwijst, dan wordt men snel vergeten en moet de reputatie weer van onder af aan worden opgebouwd. Dit betekent steeds weer opnieuw beginnen en volhouden.

Aan de respondenten werd gevraagd de volgorde aan te geven van het belang dat zij zelf hechten aan de elementen: geld, status, artistieke, vakmanschap, samenwerking en nieuwe uitdagingen. Daarbij moest ervan uitgegaan worden dat er al een basisinkomen aanwezig is. Dit uitgangspunt heeft velen de opmerking ontlokt dat een basisinkomen in veel gevallen geen realiteit is.

De uitslag is vrijwel unaniem: artisticeit (bijna ex equo met vakmanschap) wordt het belangrijkste gevonden en status het minst belangrijk. Binnen deze volgorde hechten mannen iets meer belang aan artisticeit, geld en status en vrouwen iets meer aan vakmanschap, samenwerking en nieuwe uitdagingen. Musici die er de voorkeur aan geven geheel binnen de muziek te werken, hechten iets meer waarde aan samenwerking en musici zonder deze voorkeur iets meer aan geld. Gekeken naar de verschillende leeftijdsgroepen valt op dat vijftigers en zestig plussers vakmanschap op de eerste plaats zetten en artisticeit op de tweede. Dertigers vinden artisticeit nog veel belangrijker dan andere leeftijdsgroepen en nieuwe uitdagingen staat bij hen op de derde plaats. Hoewel nog steeds op de zesde plaats scoort status onder twintigers het hoogst.

5. Knelpunten

Externe en interne knelpunten

Het overgrote probleem waar veel musici tegenaan blijven lopen, is een gebrek aan tijd, geld en waardering. Ook het ontbreken van betaalbare sociale voorzieningen wordt veel genoemd. Daarnaast is er veel concurrentie en een groot gebrek aan geschikte concertlocaties voor bv. kamermuziek waar men ook gemakkelijk binnenkomt. Een van de genoemde oorzaken is het programmeringsbeleid van podia (vooral bekende namen worden geprogrammeerd). Daarnaast beseffen musici dat ze zelf vaak niet over de benodigde marketingkwaliteiten beschikken.

Knelpunten liggen niet alleen extern, maar ook intern. Veel musici vinden het lastig om zichzelf steeds te motiveren en energie uit henzelf te putten. De interne criticus is altijd aanwezig en dat levert een continue interne strijd op.

“Als ik ergens tegenaan loop dan ben ik dat meestal zelf! Te kritisch, te onzeker, te afhankelijk van andermans oordeel/applaus...”

Praktische problemen

De regelmaat van het lesgeven verhoudt zich soms slecht met de onregelmaat van projecten, repetities en concerten. Het moeten verzetten van lessen geeft frictie bij m.n. de muziekscholen en het kost de musicus veel tijd en energie. Soms vallen werkzaamheden zodanig samen, dat musici in bepaalde periodes structureel vele overuren draaien. Tegelijkertijd blijven musici op alle werkterreinen energiepieken creëren om hun intentie over te brengen. Die energiepieken zorgen voor mooie en ontroerende momenten, die voor hen ook de kick vormen om hun vak met zoveel passie uit te (blijven) oefenen. De focus die nodig is om helemaal in het moment te zijn en de muziek of de boodschap over te brengen, staat echter in schril contrast met activiteiten op ondernemerschapsgebied en organisatie. Vrijwel alle musici kennen daardoor momenten van stress en 'opgebrand zijn'. Tijdens deze overvolle periodes is het voor musici lastig om al een 'zaadje te planten' voor een volgend project. Het gevolg is dat periodes met veel en weinig of geen werk elkaar afwisselen. Die onregelmaat, alsook het feit dat werktijden veelal buiten kantoor- en schooltijden liggen, wordt als bijzonder lastig ervaren in combinatie met een gezin en het onderhouden van een sociaal leven.

Gebrekkige huisvesting is ook een probleem. Musici hebben veelal geen geluidsdichte studieruimte en/of lespraktijk, waardoor regelmatig conflicten ontstaan met burens. Strijd wordt ook gevoerd met de belastingdienst, die vaak geen weet heeft van de noodzaak van een groot aantal studie-uren, waardoor de zelfstandigenaftrek voor ondernemers nogal eens wordt afgewezen. Het bijhouden van agenda, administratie, urenverantwoording en beroepskosten geeft veel administratieve rompslomp. Deze tijdsinvestering staat vaak niet in verhouding tot wat het oplevert.

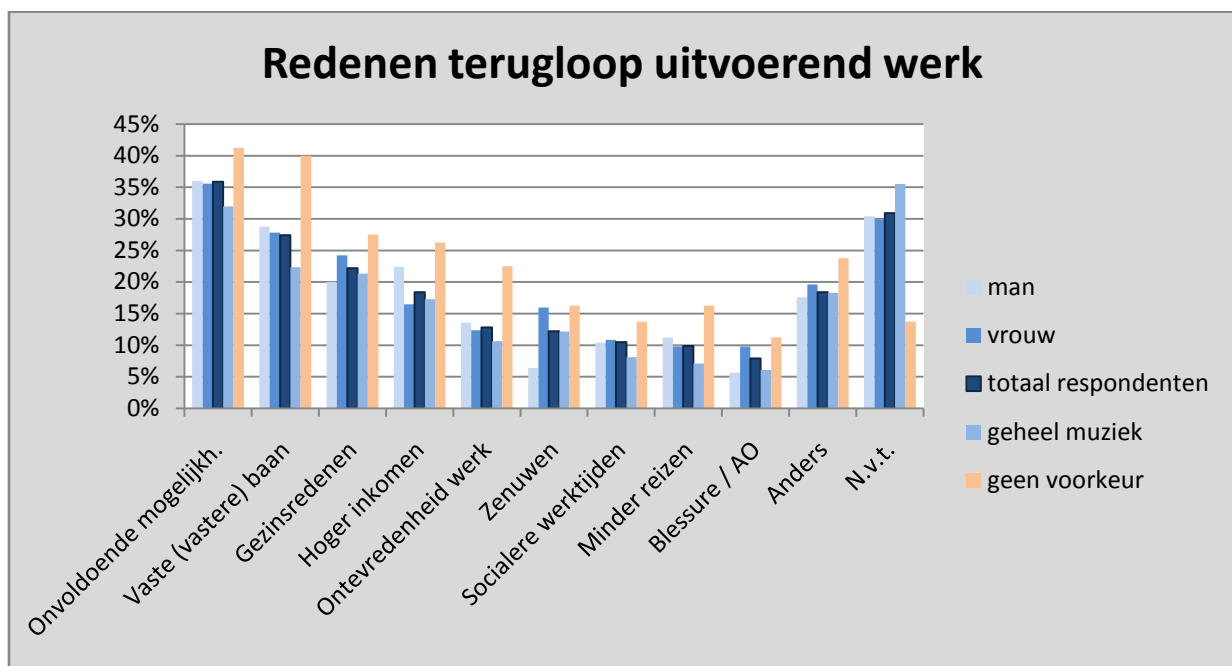
Mensen 'binnen' en 'buiten' het beroep kijken soms verschillend tegen vakinhoud aan. Zo stuiten de kwaliteitseisen die musici zichzelf en anderen opleggen op onbegrip in de amateursector. Amateurs zijn lang niet altijd bereid tot het uiterste te gaan om het beste resultaat te bereiken. Het uitvoeren van onbekend repertoire bekoort slechts een klein publiek; het grote publiek houdt meer van herkenning dan van vernieuwing.

Redenen voor terugloop van uitvoerend werk

"Jaloezie, het verdedigen van eigen toko's. Managers of andere mensen die niet eens naar je willen komen luisteren want 'ze hebben het al zo druk'. Het is een hele gesloten gemeenschap. Zelfs de initiatieven van de Kamervraag, zoals een open podium, is totaal zijn doel voorbij geschoten. Iedereen zoekt naar een platform om zich te profileren. Er komen 200 aanmeldingen voor een paar ensembles/solisten. Wie denk je wie er uitgenodigd wordt te spelen? Juist de mensen die al een netwerk achter zich hebben. Programmeurs van concertzalen zeggen vaak er niet echt verstand van te hebben, dus programmeren veilig (via management, waar je moeilijk in komt) de bekende namen of jonge Christinaconcourswinnaars die jong zijn, niets kosten en schattig, want winnaar. Als je dus heel goed bent, maar toch niet in een management zit en geen jonge concourswinnaar bent, kom je er heel erg moeilijk doorheen. Het is dan bijna het kip en het ei. Je moet een netwerk hebben om überhaupt een kans te krijgen gehoord te worden."

Bij 66 procent is de omvang van het uitvoerende werk gewijzigd of aangepast aan de ambities m.b.t. optreden. Meestal ging men minder optreden of is men helemaal gestopt. De belangrijkste redenen hiervoor zijn: onvoldoende mogelijkheden om op te treden (35,9%)

of men kreeg een vaste(re) baan (27,4%). Deze redenen zijn onder mannen en vrouwen gelijkelijk verdeeld. Verschillen ziet men echter op de volgende punten: vrouwen blijken veel vaker last te hebben van zenuwen (16,0% t.o. 6,4% van de mannen), vaker een beroepsblessure op te lopen of arbeidsongeschikt te worden (9,8% t.o. 5,6%) en vaker om gezinsredenen te minderen of te stoppen (24,2% t.o. 20,0%); mannen kozen vaker voor een hoger inkomen (22,4% t.o. 16,5%). Opvallend is dat degenen die voorkeur hebben om geheel binnen de muziek te werken, meer continuïteit ervaren in hun uitvoerende werk en dus vaker 'N.v.t.' invullen (35,5%). Degenen die hiervoor geen voorkeur hebben, steken er bij alle redenen met kop en schouders bovenuit. Van de groep die de muziek verlaten heeft blijkt 42 procent het liefst geheel in de muziek werkzaam te zijn en 58 procent niet. Deze laatste groep bestaat voornamelijk uit mensen die een uitdaging gevonden hebben in een andere baan en daar een bovenmodaal inkomen mee verdienen.

Onder 'Anders' valt onder meer: niet kunnen voldoen aan de hoge eisen die men zelf aan de kwaliteit van het uitvoerende werk stelt, concurrentie, het uiteenvallen van ensembles door onmin binnen de groep, het concertleven wordt te zwaar (vooral voor de oudere musicus) en tijd willen besteden aan andere interesses. De ontevredenheid over het werk heeft veelal te maken met het gebrek aan erkenning voor de artistieke prestatie van de musicus en amateurisme bij concertorganisaties.

“Onbegrip bij mensen als je voor kwaliteit gaat. Ik noem dat altijd het "Mac Donalds-effect": in een gemiddeld restaurant van Mac Donalds zitten meer mensen dan in een restaurant met een goede keuken. Het doorsnee muziekpubliek (luisteraar of amateurmusicus zoals koorleden) hebben moeite met muzikale eisen. 'Als het maar leuk is en lekker klinkt' hoor ik te vaak...”

“Er is weinig vraag naar optredens van hoog niveau en hoge kwaliteit. Tevens gaan er enorm veel studie-uren mee gemoeid, ook bij het uitvoeren van stukken van een minder hoog niveau. En de uitvoerende moet zorgen dat hij/zij zich altijd lichamelijk en mentaal in topconditie bevindt. --> Veel werk voor nauwelijks inkomen --> Slavenwerk voor hoog opgeleiden!”

Dit zou doen vermoeden dat musici massaal willen stoppen met uitvoeren. Het tegendeel is waar. Uitvoeren blijft voor velen toch de voedingsbodem van het vak.

6. Best Practices

Best Practices nader gedefinieerd

Wat zien musici als projecten en elementen uit hun beroepspraktijk die succesvol waren, waar ze zeer tevreden over waren of die hun persoonlijke groei hebben opgeleverd? Om een zekere afbakening te geven aan het begrip 'Best Practices' werd er nog een nadere definitie aan gehangen. Best Practices bevatten minimaal 3 van de volgende elementen:

- ◆ Financieel betekenisvol
- ◆ Erkenning van publiek of leerlingen
- ◆ Erkenning van collega's
- ◆ Kwalitatief product
(naar maatstaf van 2 van de volgende partijen: de maker, de afnemer, de beoordelaar, de criticus)
- ◆ Positieve publiciteit

Naast een omschrijving van Best Practices werd ook gevraagd naar wat men heeft moeten doen om de projecten tot een succes te maken en wat de keerzijde van dit succes was.

Een treffende visie op deze nadere definitie en op succes komt van een 60-jarige jazzpianist, zonder conservatoriumopleiding (die bestond indertijd nog niet voor jazz), maar met een goedlopende beroepspraktijk en een werkweek van gemiddeld 70 uur.

Best Practices: "Een muzieksoort erkenning (concept) door grotere publieksgroep (financial kick). Zoiets kun je nauwelijks bepalen. De maatschappij is een grote puzzel. Jouw stukje (je eigen manier en produkt) kan de sleutel zijn van de oplossing (maatschappij) op dat moment. Voor een ieder is dat mazzel en ontwikkeling. Daardoor komt er ook publiekserkenning. Collega's zeker, maar ieder MOET zijn eigen gang gaan. Aldus, erkenning van een collega is daardoor betrekkelijk en mag je je zeker niet aanmeten. Kwaliteit is meestal originaliteit. Kwaliteit kan slechts alleen door jezelf gezien/gevoeld worden. Je erkenning gooit je vanzelf in een positieve publicity. Het cirkeltje sluit zich."

Succes: "Succes kun je nooit forceren. Het komt op je af. Real is real."

Keerzijde: "Het om moeten kunnen gaan met mensen die geen idee hebben over het functioneren van je artistieke nodigheden en van jou alleen maar 1 ding willen horen.....jouw succes nummertje.....geldmensen.....andere wereld. Vreselijk."

Enkele voorbeelden van Best Practices

Pianist, 39 jaar, organiseert concerten in openbare ruimtes, zoals op NS-stations.

Best Practices: "Concerten in openbare ruimtes; levert veel PR op, brengt veel mensen met klassieke muziek in aanraking, en is een meerwaarde voor het bestaande aanbod. Bovendien is het nog leerzaam ook, i.p.v. de allesgeregelde concertzaal nu eens ergens spelen waar helemaal niets is!"

Succes bereikt door: "Investeren, netwerken, sparen en samenwerken. -What's in it for me- Altijd twee partijen bij elkaar zoeken die beide een belang hebben, en die zodoende van elkaar kunnen profiteren zonder dat dat veel geld kost." Keerzijde: "Veel tijd in gestoken."

Altvioliste, 55 jaar, ontwikkelde oriëntatiecursus viool.

Best Practices: "In de brede school (samenwerking tussen school, vrijetijdsector en kinderopvang) heb ik een nieuw product ontwikkeld, de Oriëntatiecursus viool (6x 1 uur). Deze slaat goed aan: - er is een flinke markt voor - de professionals zijn er blij mee - hij draagt bij aan ontwikkelingskansen van kinderen uit milieus met minder kansen - de kinderen vinden de lessen heel erg leuk - didactisch zit de cursus goed in elkaar."

Succes bereikt door: "1) Flink de boer op om leidinggevendenden te interesseren. 2) Goed nadenken over het concept 3) Moeten investeren in 6 kinderviolen die ik elke keer meeneem."

Keerzijde: "Het kostte in het begin veel tijd om te werven en aanvankelijk meer geld dan het werk opleverde; maar dat werd na verloop van tijd beter."

Nog niet alle respondenten zijn zo ver dat ze een Best Practice uit hun eigen praktijk kunnen noemen. Velen geven echter aan goed op weg te zijn en te verwachten dat dit nog in het verschiet ligt. De meeste Best Practices die beschreven worden zijn leerlingenuitvoeringen en concerten. Bij deze gelegenheden krijgen musici veelal waardering voor een lange periode van inspanningen. Ook zijn dit gelegenheden waarbij regelmatig samengewerkt wordt met collega's. Dit wordt als zeer prettig ervaren, omdat die samenwerking het vaak eenzame werk van een musicus doorbreekt en gelegenheid geeft tot uitwisseling met vakgenoten, reflectie en feedback.

"Het is een beetje een flow waarin je terecht moet zien te komen. Heb je genoeg optredens staan, studeer je harder en worden je performances ook steeds beter. Heb je alle neuzen van je gezelschap dezelfde kant op staan, gaat het ook vanzelf beter en komen je talenten meer en meer tot uitdrukking."

Als Best Practices uit hun omgeving noemen musici vaak bekende solisten en ensembles: Janine Jansen (& Festival Vredenburg), Christianne Stotijn, Holland Baroque Society, De Nederlandse Bachvereniging, Nederlands Blazers Ensemble, Calefax, Wibi Soerjadi, André Rieu, Benjamin Herman's New Cool Collective.

Soms hebben Best Practices ook vervelende kanten. Het kan bv. afgunst en jaloezie bij collega's oproepen. Een van de oprichters van een succesvol ensemble schrijft:

Keerzijde: "Isolement, niet meer gevraagd worden bij andere gezelschappen omdat ik te sterk ben."

Daarnaast belooft een goed idee en een succesvol project nog geen vervolg. Continuïteit is een groot probleem. Dit wordt onder meer geschreven door een pianist die het concept filmconcerten succesvol heeft uitgewerkt.

"Ik heb verschillende voorstellingen heel vaak en met veel succes gespeeld (100 tot 300 voorstellingen overal in Nederland en Vlaanderen), maar dat leidt niet automatisch tot een vervolgtournee. Als collega musici of zelfs je publiek het geweldig vinden, wil dat helemaal niet zeggen dat je zo'n concept ook aan programmeurs kunt verkopen, omdat het daar om andere zaken gaat, voornamelijk over of je bekend genoeg bent om een volle zaal te trekken, zodat ze niets hoeven te investeren in publiciteit en het dus niets kost en ze geen enkel risico lopen. Wat betreft de beoordeling van kwaliteit van het 'product muziek' zijn er ook rare dingen aan de hand. Die kwaliteit wordt vaak beoordeeld door mensen buiten de beroepsgroep van musici, die hele andere maatstaven hanteren zoals bijvoorbeeld bezoekerscijfers, aandacht in de pers en toegankelijkheid voor een groot publiek. Mijns inziens resulteert dat vaak in een keuze voor 'de grootst gemene deler' en gaat dat heel vaak ten koste van de (muzikale) inhoud en kwaliteit. Ik heb gemerkt dat laagdrempelige voorstellingen met liefst herkenbare muziek het makkelijkst aanslaan en verkopen, d.w.z. zolang je ze heel goedkoop aanbied."

Kernwaarden voor succes

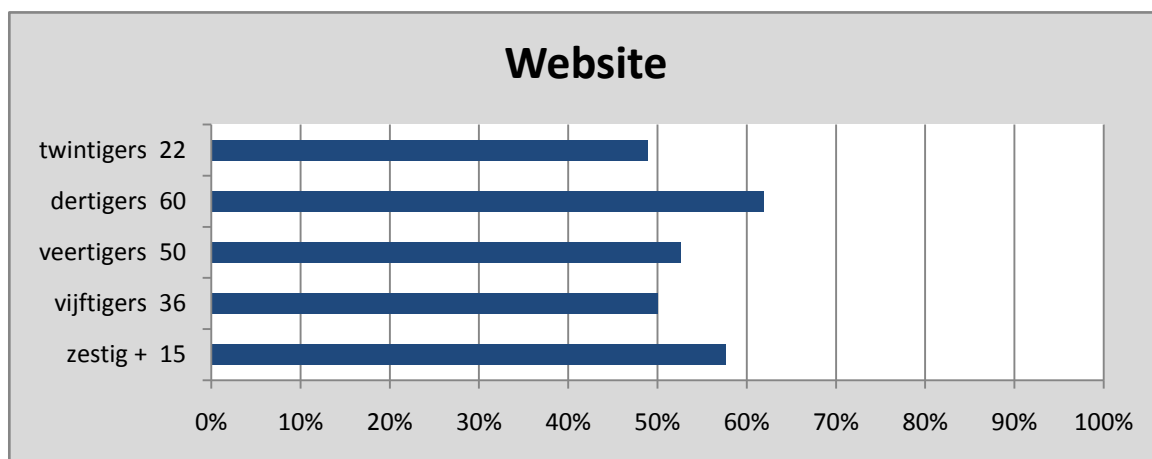
Uit de beschreven Best Practices zijn 10 kernwaarden opgedoken, die alle in potentie tot succes kunnen leiden:

1. Zichtbaar zijn
2. Een niche in de markt vinden
3. Specialiteit ontwikkelen
4. Omnivoor zijn, jezelf breed inzetten
5. Buitenland bij je werkgebied betrekken
6. Het combineren van verschillende vaardigheden binnen en buiten de muziek
7. Weten waar je mee bezig bent
8. Samenwerken
9. Sponsoring uit de buurt
10. Jezelf blijven ontwikkelen, angsten doorbreken en dromen realiseren

N.B. Meer voorbeelden van Best Practices zijn te vinden in het document 'Compilatie Citaten Enquête voor Musici' op de website van de KNTV.

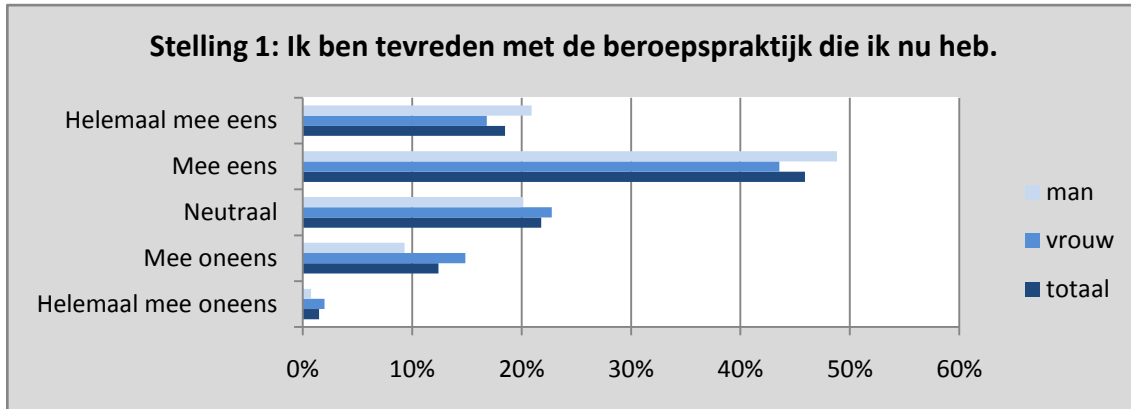
Zichtbaarheid op internet

Anders dan 15 jaar geleden is zichtbaarheid op internet tegenwoordig van groot belang. Het eerste wat de meeste mensen (en dus ook potentieel publiek of potentiële klanten) doen als ze voor het eerst van iemand horen is: even googelen. Voor musici is het dan ook vaak van levensbelang om vindbaar te zijn op internet met informatie over wat ze doen, waar dat plaatsvindt en wat dat kost. Het komt professioneel over als iemand een eigen website heeft met enerzijds de juiste informatie en anderzijds een aantrekkelijk uiterlijk. Ruim de helft van de respondenten heeft een website (54,6%); mannen iets vaker dan vrouwen (58,6 % t.o. 52,0%). Van de verschillende leeftijdsgroepen hebben dertigers het vaakst een website (62%).

7. Stellingen

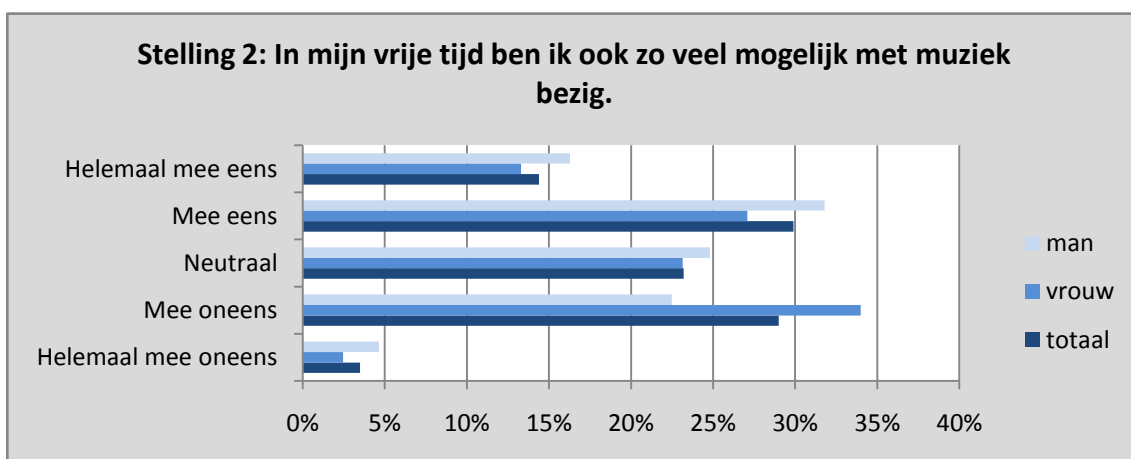
Aan de respondenten werd een tiental stellingen voorgelegd:

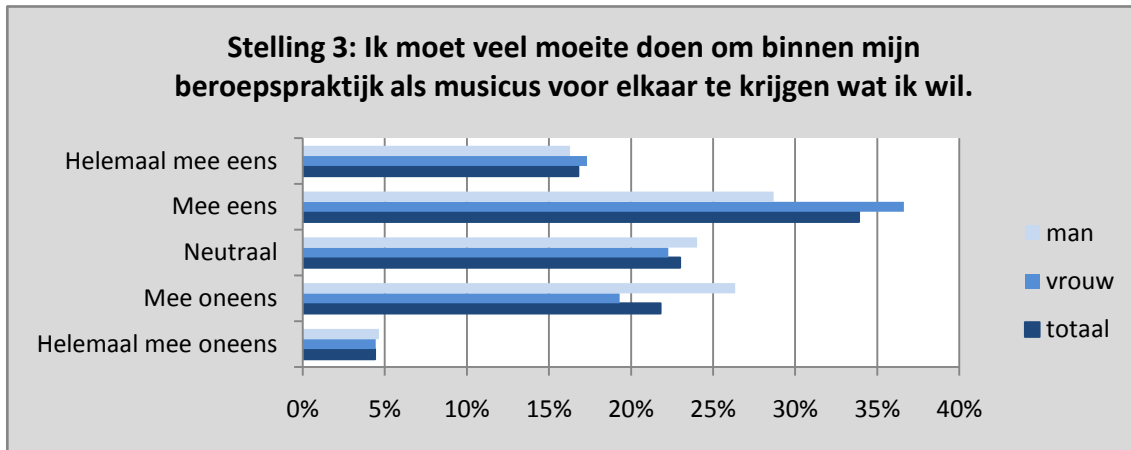
64,4 Procent van de respondenten is (zeer) tevreden over de huidige beroepspraktijk. Mannen zijn dit vaker dan vrouwen (69,8% t.o. 60,4%) en musici die er de voorkeur aan geven om geheel binnen de muziek te werken beduidend vaker dan musici zonder deze voorkeur (69,0% t.o. 51,1%). Ruim 30 procent van degenen zonder voorkeur en van de twintigers gaven een neutraal antwoord; zij zijn (nog) niet zo uitgesproken. Met het stijgen van de jaren wordt men tevredener; zijn dertigers nog voor 19,4 procent (zeer) ontevreden en voor 58,1 procent (zeer) tevreden, zestig plussers zijn dit voor 3,8 resp. 84,6 procent.

Afgezet tegen de beoordeling die musici gaven voor de aansluiting van hun opleiding op de beroepspraktijk blijkt, dat zowel degenen die zware onvoldoendes gaven als degenen die ruime voldoende gaven bovengemiddeld tevreden zijn (meer dan de gemiddelde 64,4%) en degenen die een 5 of een 6 gaven minder tevreden. Mogelijk waren degenen die extremere beoordelingen gaven eigenwijzer (zie ook hoofdstuk 2).

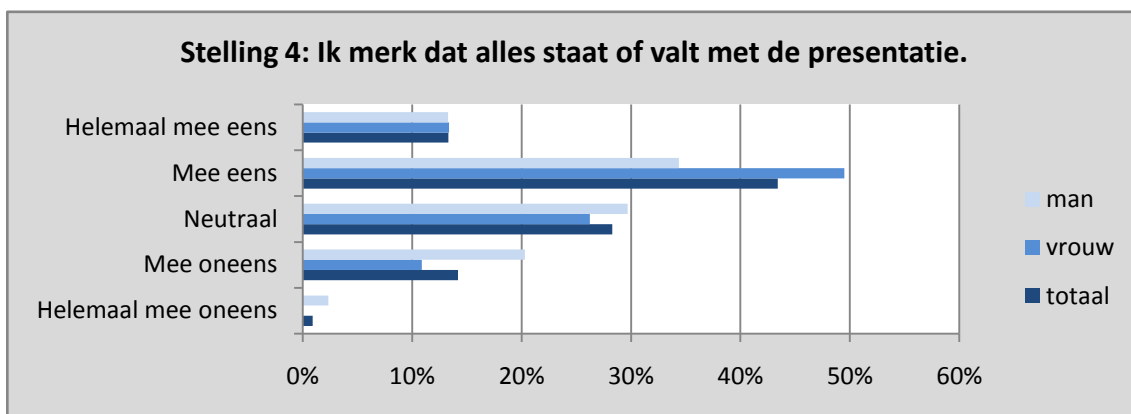
De correlatie tussen de tevredenheid over de beroepspraktijk en de regio waar de respondenten nu wonen, laat zien dat degenen die in de Randstad wonen vaker ontevreden zijn dan degenen die in buitenrandstedelijke gebieden wonen (16% t.o. 10%). De tevredenheid is omgekeerd evenredig: 62 procent van de Randstedelingen is (zeer) tevreden en van de buiten-Randstedelingen is dat 74 procent.

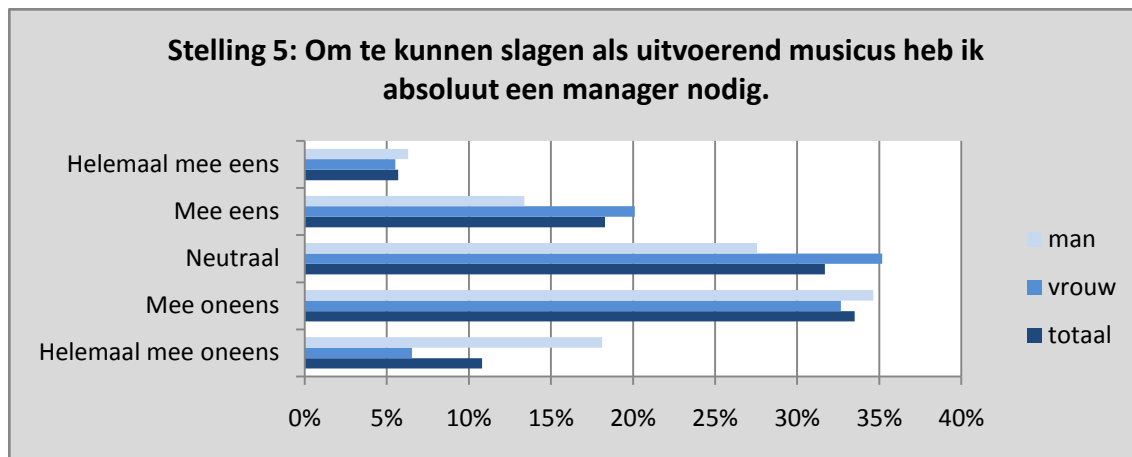
In hun vrije tijd zijn vrouwen minder vaak met muziek bezig dan mannen. Mogelijke oorzaak hiervan zou kunnen zijn dat vrouwen gemiddeld genomen meer tijd aan het huishouden besteden dan mannen. Hier is verder niet op doorgevraagd. Vijftigers en zestig plussers zijn in hun vrije tijd het vaakst met muziek bezig: 58,9 resp. 61,6 procent. Twintigers doen dit het minst: 31,1 procent. Dit komt voornamelijk door het feit dat in deze groep de meeste studenten zitten, die het bestuderen van muziek al als dagtaak hebben.

Vrouwen moeten meer moeite doen om binnen hun beroepspraktijk als musicus voor elkaar te krijgen wat ze willen dan mannen. Van de vrouwen geeft 54,0 procent aan het eens of helemaal eens te zijn met de stelling tegenover 45,0 procent van de mannen. Jonge mensen moeten meer moeite dan oudere (60,0% van de twintigers t.o. 38,5% van de zestig plussers). Hierin speelt ervaring een belangrijke rol. Vijftigers staan het vaakst neutraal tegenover de stelling (31,5%).

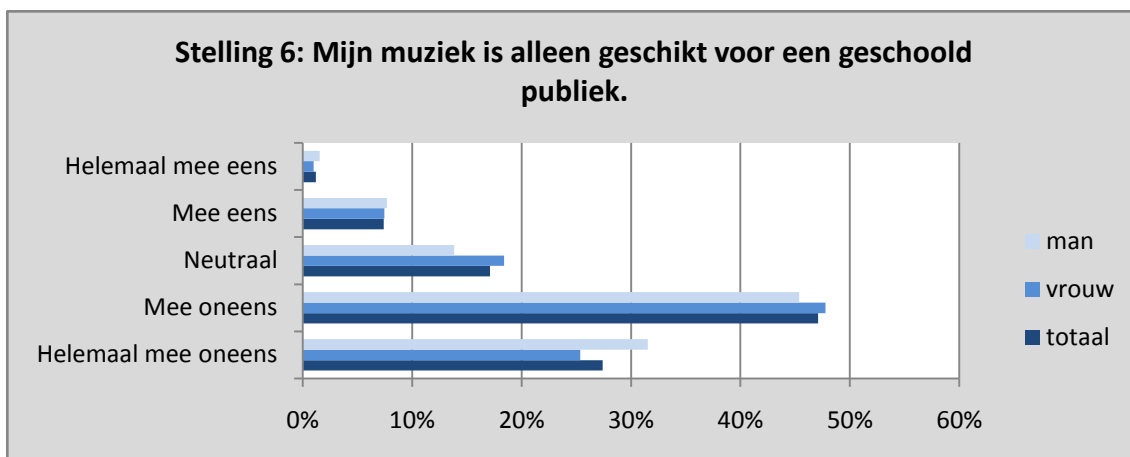
Deze stelling wordt door 62,9 procent van de vrouwen onderschreven tegenover 47,7 procent van de mannen. Musici uit verschillende leeftijdsgroepen zijn behoorlijk eensgezind over dit onderwerp.

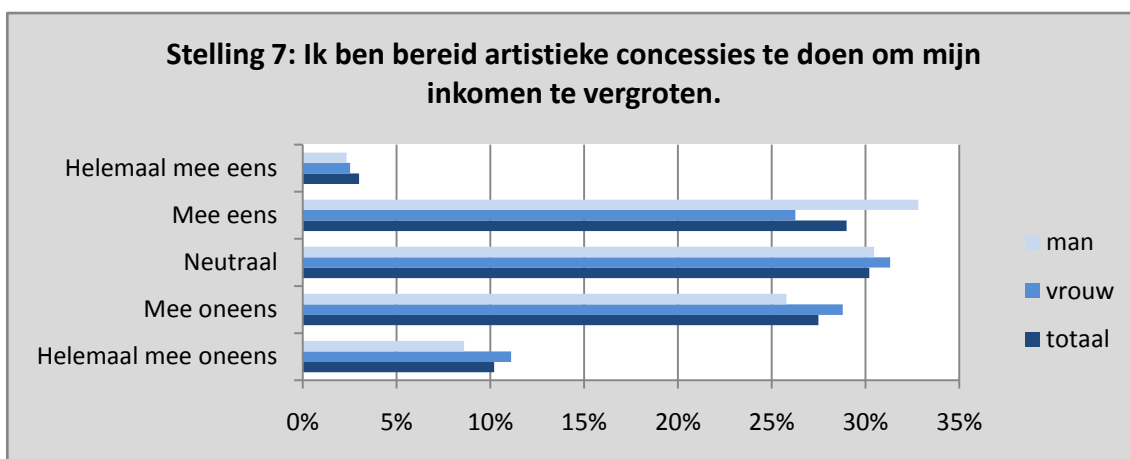
Naar aanleiding van vele gesprekken met musici was mijn verwachting dat men het gemiddeld vaker eens dan oneens zou zijn met deze stelling. Het tegendeel blijkt waar. Afgaande op de antwoorden die respondenten op verschillende vragen gaven, kan ik concluderen dat dit enerzijds te maken heeft met het feit dat bv. orkest- en koormusici niet zelf voor de promotie van hun werk hoeven te zorgen en anderzijds met een groeiende zelfredzaamheid onder musici. Velen ervaren wel telefoonangst en zijn onzeker over hun presentatie (zie ook: Stelling 4), maar dat weerhoudt hen er niet van telkens weer de uitdaging aan te gaan. Menigeen geeft aan dat een manager niet zaligmakend is, omdat de verwachtingen van musici en managers vaak uiteen lopen. Een helpende hand in de vorm van advies en informatie over het herkennen en grijpen van kansen in de markt of het overpakken van praktische zaken zou voor velen echter zeer welkom zijn.

Mannen geven vaker dan vrouwen aan dat ze niet per se een manager nodig hebben (52,8% t.o. 39,2%). Gecombineerd met de beoordeling die musici gaven voor de aansluiting van hun opleiding op de beroepspraktijk, valt op dat musici die een lage beoordeling gaven (gemiddeld een 5,83) het vaakst aangeven absoluut een manager nodig te hebben en musici die een hoge beoordeling gaven (gemiddeld een 6,91) het minst vaak. In dezelfde lijn is vast te stellen dat veertigers en vijftigers het vaakst een manager nodig zeggen te hebben (27,4% resp. 28,6%). Gemiddeld geldt: hoe jonger de musicus, hoe minder noodzaak (de zelfredzaamheid neemt geleidelijk toe van 36% bij zestig plussers tot 60% bij twintigers).

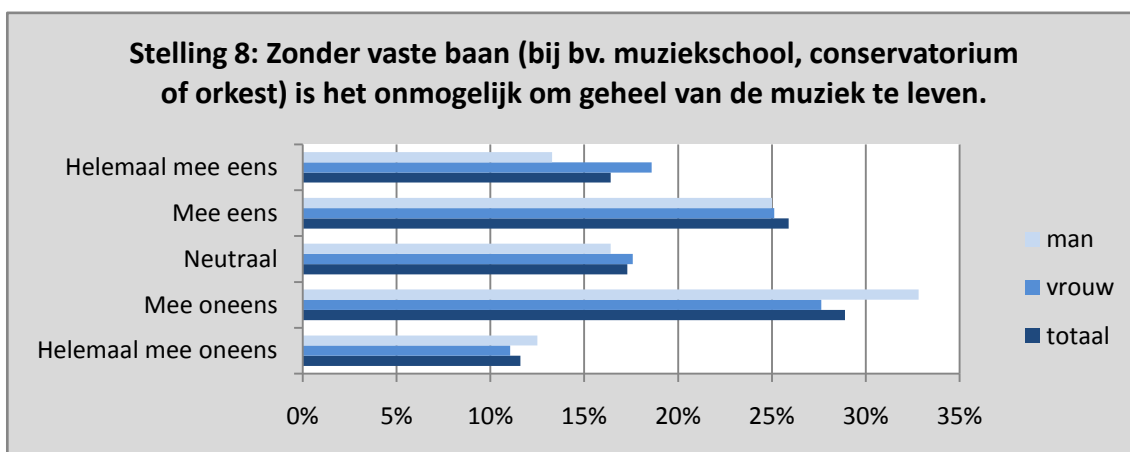
Degenen die het hardst een manager nodig lijken te hebben zijn musici die briljant musiceren en kieskeurig zijn in wat ze wel en niet willen doen (ze gaan voor de hoogste kwaliteit), maar totaal onzeker zijn als ze zichzelf moeten aanprijzen of te vaak afwijzingen hebben moeten incasseren. Gezien het hoge aantal werkuren per week en onzekerheid die musici ervaren bij het uitvoeren van marketingactiviteiten, lijkt de vraag gerechtvaardigd of een goede manager de kansen van musici niet toch zou kunnen vergroten.

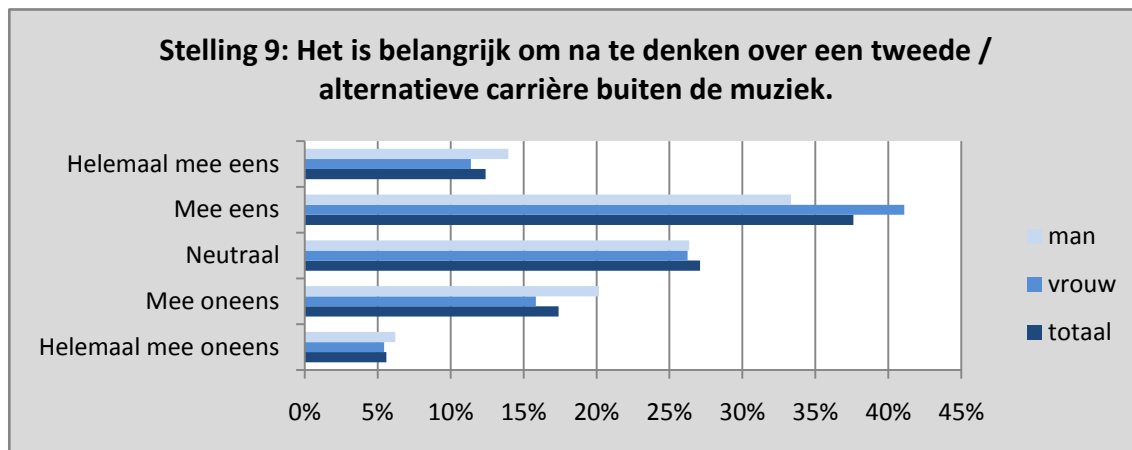
Over deze stelling zijn de meeste respondenten het eens: 74,5 procent is van mening dat het publiek niet geschoold hoeft te zijn. De enige uitschieter zit in de groep vijftigers: 19,2 procent vindt dat de eigen muziek alleen geschikt is voor een geschoold publiek tegenover een gemiddelde van 8,6 procent in andere leeftijdsgroepen.

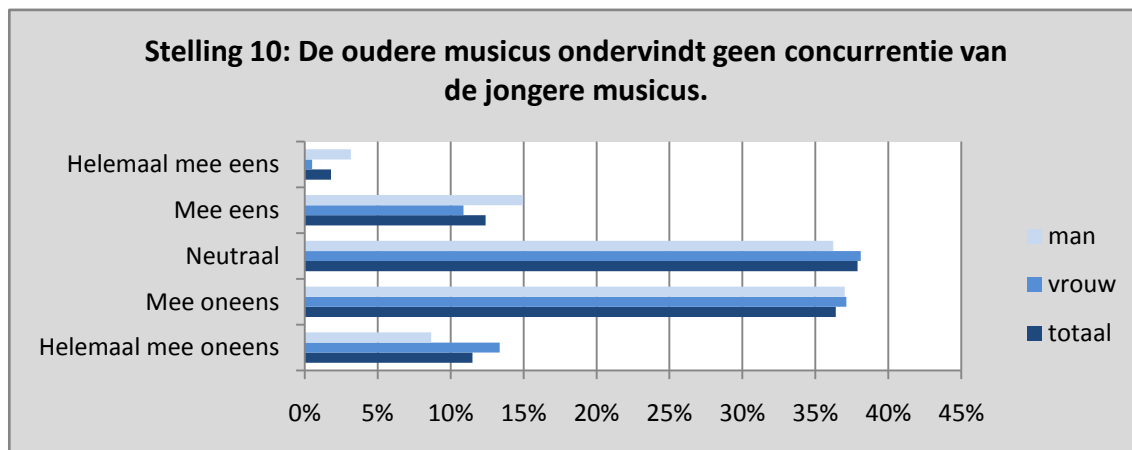
De meningen over deze stelling laten een redelijk neutraal beeld zien. Mannen zijn iets vaker dan vrouwen geneigd om zich artistiek aan te passen om een hoger inkomen te krijgen (35,2% t.o. 28,8%). Dit verschil is groter tussen degenen die geheel binnen de muziek willen werken en degenen zonder deze voorkeur (28,4% t.o. 42,5%) en het grootst tussen dertigers en zestig plussers (43,3% t.o. 15,4%).

Iets meer musici zijn het met deze stelling (helemaal) eens dan (helemaal) oneens (42,3% t.o. 40,5%). Mannen geven vaker aan dat ze geen vaste baan nodig hebben dan vrouwen (45,3% t.o. 38,7%). Degenen die geen voorkeur hebben om geheel binnen de muziek te werken vinden veel vaker dat ze een vaste baan nodig hebben dan degenen met deze voorkeur (54,5% t.o. 35,6%). Vooral vijftigers en zestig plussers zijn het met de stelling eens (56,2% resp. 52%); twintigers het minst (35,6%).

Precies de helft van de respondenten is het (helemaal) eens met deze stelling. Vrouwen nog iets vaker dan mannen (52,5% t.o. 47,3%). Uiteraard is er een groot verschil tussen degenen met en zonder voorkeur om geheel binnen de muziek te werken (40,6% t.o. 75,0% vindt het belangrijk om na te denken over een tweede carrière). Vanzelfsprekend vinden zestig plussers dit niet meer zo belangrijk (50,0% niet en 30,8% wel). Opvallend is dat ook dertigers nog regelmatig aangeven dit niet zo belangrijk te vinden (25,5% t.o. 15,6% van de twintigers).

Oudere musici ondervinden volgens de meeste respondenten concurrentie van jongere musici. Vrouwen geven dit iets vaker aan dan mannen (50,5% t.o. 45,7%). Grappig genoeg vinden vooral jonge mensen dat oudere musici concurrentie van hen ondervinden (twintigers 53,3%, dertigers 55,1% en zestig plussers 26,9%). Eveneens 26,9 procent van de zestig plussers geeft aan (helemaal) geen concurrentie te ondervinden.

Conclusies op basis van de gegeven respons

1. De aanname dat de meeste musici tegenwoordig leven van een gemengde beroepspraktijk is bevestigd. De werkgebieden van musici bevinden zich met name op het docerende en het uitvoerende vlak. Het werk vindt vooral plaats in privé lespraktijken en in de kamermuziek. 60- tot 70-urige werkweken zijn geen uitzondering. Musici zijn vaak zeer vaardige en kundige mensen die 'ergens voor gaan'. Vanwege hun inlevingsvermogen, discipline en representatieve vaardigheden vinden zij zichzelf uitermate geschikt voor bv. sociaal-communicatieve en leidinggevende functies.
2. De gemiddelde beoordeling die musici geven voor de aansluiting van hun opleiding op de beroepspraktijk is een 6,74. Buitenlandse opleidingen krijgen een aanzienlijk hogere waardering dan Nederlandse. Muziekvakopleidingen geven geen realistisch beeld van het leven van een musicus na de opleiding. Individuele profilering en het vinden van een eigen specialiteit werden tijdens de opleiding eerder ontmoedigd dan ondersteund. Veertigers hebben daar het meest last van gehad. Musici worstelen met hun 'interne criticus'. Het zelfvertrouwen en het plezier in het musiceren is bij velen tijdens de opleiding afgenomen door de hoge prestatiedruk. Daarnaast werd te weinig aandacht besteed aan lichamelijke en geestelijke gezondheid. Algemeen is er na de opleiding nog grote behoefte aan muziekinhoudelijke en zakelijke scholing. Bij conservatoria zijn de eerste verbeteringen zichtbaar en alumni zien mogelijkheden om samen met de opleidingen tot een win-win situatie te komen.
3. De praktijk confronteert musici met het feit dat ze zelf meer naar buiten moeten treden en zich ondernemend op moeten stellen om gehoord en serieus genomen te worden. Musici merken dat de maatschappij verandert en dat er andere kwaliteiten worden gevraagd, zoals het geven van groepslessen en kortlopende cursussen. Dit is feitelijk het profiel van de schoolmusicus (Docent Muziek). De individuele muzieklessen hebben hieronder te lijden. Muziekdocenten voelen zich vaak eerder psycholoog dan muziekdocent. Keuzes maken en het uitbouwen van eigen kwaliteiten geeft musici meer zelfvertrouwen en biedt ruimte voor ontwikkeling. Steeds meer musici doen hun werk als zelfstandig ondernemer met een VAR-WUO.
4. Geld is een heel groot probleem. Musici hebben soms moeite om hun vaste lasten te betalen. Sociale zekerheden zijn beperkt of niet betaalbaar en financiering wordt door banken veelal niet verstrekt. De oorzaak van het geldprobleem is enerzijds dat er onwetendheid en onbegrip is aangaande het verrekenen van voorbereidingstijd in honoraria. Anderzijds zijn er veel musici in Nederland werkzaam, waardoor de concurrentie groot is. Is men enige tijd niet zichtbaar, dan wordt men snel vergeten. Vriendjespolitiek schijnt geregeld voor te komen en ook amateurs bespelen vaak (gratis) een deel van de markt, waardoor men het gevoel heeft met oneerlijke concurrentie te maken te hebben. Daarnaast ondervinden de respondenten dat de maatschappelijke status van het vak muziek laag is. Er wordt nogal eens op neergekeken en het heeft het imago van een hobby (dus leuk, maar niet echt serieus te nemen). Ten gevolge van voornoemde problemen heeft 57,4 procent van de

musici (en zelfs 66,2 procent van de vrouwelijke musici) een ondermodaal inkomen. Van de respondenten met een bovenmodaal inkomen blijkt het merendeel man te zijn. Ook als in beschouwing wordt genomen dat onder musici veel mensen zijn met een roeping, waardoor zij wellicht bereid zijn om onbezoldigd veel uren te maken, dan nog is hun inkomen erg laag. Veel musici vinden het dan ook belangrijk na te denken over een tweede carrière.

5. Musici creëren energiepieken in hun werk om hun intentie over te brengen. Dit geldt zowel voor docenten als voor uitvoerenden. Die energiepieken zorgen voor mooie en ontroerende momenten, die ook de 'kick' vormen voor musici om hun vak met zoveel passie uit te (blijven) oefenen. De focus die nodig is om te excelleren en de muziek of de boodschap over te brengen, staat in schril contrast met activiteiten op ondernemerschapsgedebied en organisatie. Deze elementen kunnen niet gelijktijdig plaatsvinden, waardoor het voor musici lastig is om continuïteit in het verkrijgen van opdrachten te bewerkstelligen. Vrijwel alle musici kennen daardoor momenten van stress en 'opgebrand zijn'. Vrouwen blijken significant meer last te hebben van zenuwen (podiumvrees) en beroepsblessures dan mannen. Verder stuiten musici op onbegrip in de amateursector over de hoge kwaliteitseisen die beroepsmusici zichzelf en anderen opleggen. Uitvoerend musici kampen verder met onvoldoende mogelijkheden om op te treden. Een van de genoemde oorzaken is het programmeringsbeleid van podia. Daarnaast beseffen musici dat ze zelf vaak niet over de benodigde marketingkwaliteiten beschikken.
6. Om een succesvolle beroepspraktijk op te bouwen is zichtbaarheid van de musicus essentieel. Enerzijds moet een naam opgebouwd worden naar publiek en leerlingen, anderzijds naar collega's. Musici spelen elkaar nl. regelmatig opdrachten toe. Als men een nieuw idee wil lanceren zijn zichtbaarheid en herhaling, leidend tot herkenning, ook van belang. Het zoeken naar een 'niche in de markt' aan de hand van eigen kwaliteiten en eigenheid is essentieel voor de musicus om zich te onderscheiden. Samenwerking (bv. met collega's, een vast podium, of een sociaal netwerk uit de buurt) bevordert de zichtbaarheid en genereert directe feedback op wat de musicus aanbiedt. Ook het hebben van een website is belangrijk.
7. De onafhankelijkheid van musici neemt toe. Een groot deel van de musici zegt geen manager nodig te hebben, maar wel advies en informatie over de opbouw van de beroepspraktijk en het herkennen en grijpen van kansen in de markt. Marketing en administratie kosten verhoudingsgewijs veel tijd. Het uitbesteden van dit soort praktische zaken is zeer gewenst, zodat werkweken van 60 à 70 uur ingekort kunnen worden. Dit roept toch de vraag op of een goede manager de opdracht kansen voor musici zou kunnen vergroten. Een ruime meerderheid van de musici (64,4%) is tevreden met de huidige beroepspraktijk. De passie voor het vak is groot. Ondanks dat vragen velen zich serieus af of ze de hoge mate van stress en onzekerheid hun leven lang kunnen en zullen volhouden.

Nawoord

De resultaten van het in dit verslag beschreven onderzoek naar de gemengde beroepspraktijk van professionele musici in Nederland, heeft veel bruikbare informatie opgeleverd. De KNTV en collega-organisaties willen zich ervoor inzetten om tegemoet te komen aan de behoeftes van musici en bij te dragen aan het oplossen van de knelpunten. Dit alles met als doel om het muziekvak een volwaardig en renderend beroep te laten blijven.

Koninklijke Nederlandse
Toonkunstenaars Vereniging

De **KNTV** is de vakbond voor uitvoerende musici, muziekdocenten, dirigenten en componisten / arrangeurs, die hun beroepspraktijk professioneel willen inrichten. De KNTV informeert, adviseert en begeleidt leden naar een zelfstandige beroepspraktijk, die financieel renderend is. Individuele muzikale keuzes en artistieke aspiraties staan daarbij centraal. Een gecombineerde muziekpraktijk en (fiscaal) ondernemerschap worden gezien als belangrijke instrumenten om een renderende beroepspraktijk te realiseren. De begeleiding wordt vormgegeven via op maat cursussen, adviesgesprekken en telefoon- en e-mailconsult. Zie voor meer informatie: www.kntv.nl.

Laura Hölzenspies werkt sinds september 2008 bij de KNTV. Zij heeft het Project Innovatie Beroepspraktijk opgezet, vormgegeven en uitgewerkt. Hierbij heeft zij onder meer kunnen putten uit haar eigen ervaringen als professioneel pianiste en klavecijniste met een gemengde beroepspraktijk.